БУДЕННИЙ ХЛІБ

Накладом
„ЛІТЕРАТУРНОГО ІНСТИТУТА“
вийшли оці писання
АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО:

ЯК ПРОМОВИТЬ ЗЕМЛЯ

ЯК ПРИГОРНЕ ЗЕМЛЯ
(перша і друга частина повісти наших днів)

БУДЕННИЙ ХЛІБ
(оповідання з життя)

АРТИСТКА
Драма в трех діях (друге видання)

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

БУДЕННИЙ ХЛІБ

Оповідання з життя

1920

Київ — Відень — Львів
Наклад Літературного Інститута

PG
3948
K77B8

1093733

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні.

НА ПОРОЗІ ЖИТТЯ.

Настали різдвяні свята.

Ганя налагодилася так, як би це вже мали бути останні свята в її житті. Чого вже не напекла, не наварила — та в-одно тільки бігає сюди, то туди, щоб не припеклося що, не збігло, щоби булки не порепалися, щоб не пересолити голубців.

Аж відітхнула лекше, коли все удалося, як вона знала.

Святий вечір.

Уже позасвічували свічки, понакривали столи, та всім здається, що когось іще недостає. Ганина мати, що почала вже повертати до здоровля, ходить з одної кімнати до другої, роздивляється, чи все приладжено, як треба, а далі каже:

— Ну, що ж? Сідаймо.

Ці слова вкололи Ганю в серце. На її очах замерехтіли дрібні, перлисті сльози. Що з нею? Чого вона так жахнулася? Їй в-одно здавалося, що хтось приїде, брат, сестра... вона так і зазирала раз-у-раз у вікна, наслухувала, скільки разів задзеленькотіли дзвінки на селі, чи не завернуть сани у їх ворота.

Ні, і ні, й ні. А може ще приїдуть... а може ще бодай після вечері?

— Сідаймо. Чого ж нам дожидатися? — сказав батько та й почав молитися.

Сіли.

Батько й мати стали їсти борщ, та так і мовчать. І Гані ніяково перебивати тишу. Вона їсть і не їсть, похнюпила очі в тарілку й задумалася.

Про що?

Картина з її дитячих літ, як жива, стає їй перед очі. Святий вечір. Вона й брат і сестра. Ледви діждалися кінця вечері. Уже й качаються на сіні під столом.

„А я спатиму тут на сіні... всю ніч спатиму на сіні“, — кричить Василько.

„Та й я, Васильку...“

„Та й я, та й я...“

Співають, колядують, сміються. Здавалось, не було щастя більшого над святий вечір. Так пахло сіном у хаті, такий вимитий поміст, аж вилискується. А всі вони так чисто повдягані. Довго ждали. Тижні цілі тішилися на той святий вечір. І було ж бо чого радіти заздалегідь! Як було гарно!

Їх співи не вгавали, їх сміхи горохом сипалися по хаті. А то чим далі, тим тихше й тихше, нарешті позасипляють усі троє на сіні.

Ганя всією душею потонула в тихій рос-

коші давнього спомину. Нараз немов прокидається із півсну від батькового голосу.

— Нема нас, мамо, до пари, — мовить батько.

— Що ж робити? — зітхає мати. — Незабаром може будемо вже в парі.

— Чому? — вкинула Ганя й почервоніла на лиці. Замовкла.

Батько подивився то на матір, то на Ганю. Неначе не міг зрозуміти. А мати шепче таємничо:

— Лишимося обоє, тату...

Ганя похнюпила глибше очі в тарілку. Хоч не сказано її імени, бесіда йшла про неї.

— А може знов лишиться хто з нас без пари...

Ці слова стиснули Ганине серце. Мати вже від довшого часу нездужає. От, тепер насилу піднялася на ноги, але хто знає, чи довго буде триматися. Батько також старенький уже. По хаті від довшого часу чути шелест якихсь таємничих крил. Чотири місяці Ганя просиділа коло ліжка недужої матері й за той час в-одно причувається їй той дивний шелест, якийсь подув незримих крил, таємничі шепоти... Не раз сидить уночі коло маминого ліжка, й такий острах обхопить її душу, що чим скорше кидається в постіль і накривається з головою. Боїться своєї тіни, своєго порушення.

Ці чотири місяці, проведені на самоті коло недужої матері, постаріли її. Показали їй, яка вона опущена, яка самітна, яка нещаслива. Нехай закриють очі батько, мати, що жде її?

Не помагала їй страшна цілоденна праця. Все господарство на її руках і голові. Всього доглянути, всюди розпорядитися, треба мати залізне здоровля, щоб із усим упоратися. Справлялася незгірше. А прийде вечір, сяде біля ліжка мами, аж тепер чує, що воліла б не відриватися від праці, доки не звалила б її з ніг утома.

Гіркі хвилі переживала.

А що жде її далі?...

У хаті розляглася така тиша, що трохи сльоз не витиснула вона на Ганині очі.

*

Зненацька перетнув німу тишу гомін дзвінків, що задзеленькотіли на подвіррі.

Хто це? Чи не Василь? — мигнула у всіх одна думка.

— Ганю, а йди, подивися.

Ганя хоче встати, але ноги відказують послуху.

Піде, піде, мусить піти, не покаже нічого по собі!...

Силою волі піднялася з крісла.

— Куди ж ти? Та там заложені на зіму двері, не знаєш? Веди їх через кухню.

Кого — їх? Чому „їх“! Хіба ж приїхав хто із Василем? А може це й не Василь?

Тремтіла на всьому тілі. Ніхто ні словечком не пробалакався, а вона чує серцем, що наближається велика хвиля в її житті. В одну мить покинули її всі сили. Йде, мов би встала по тяжкій недузі.

Нараз відчиняються двері й вона падає в обійми братові.

— Василю, Васильку!...

Чи стискала вона його коли так щиро, чи цілувала? Сама не знає, чому це...

— Пан Степан Білинський... мій приятель, — чує Васильків голос.

Аж тепер побачила, що увійшов зараз за Василем і обтріпує сніг із плаща. У-мить обхопила очима його лице й воно врізалось їй на віки в душу.

Чує, як розмовляють із собою. Якісь уривані слова обиваються їй об уха; жалуються, що продрогли в них кости від холоду. Хочуть загрітися. Ненадійно напала їх страшна сніговиця.

Ждали їх із вечерею? Ні? Таки ні! Ну, так, але Василь писав, що приїдуть загодя.

Що? Василь писав? Так, писав, писав. Але чому ж їй ніхто не згадував, що він

приїде? А вона все таки надіялася, що хтось приїде.

А вираз лиця Василькового товариша в-одно ясніє їй перед очима, хоч вона й не дивиться на нього. Чорнявий, а які гострі очі... Чого він приїхав? Тільки так собі? На свята?

Вони вже в кімнаті, знайомлять гостя із родичами. Вона порається у кухні, а голос чужинця в-одно їй милим співом в ухах співає.

І чому ж їй Василько не написав, що хтось приїде? Була б прилагодилася... Вшила б собі щось... Ах, а вона в такій буденній сукні... Уже ніяк передягатися.

— Що ж ти, Ганю, забарилася так? Давай наливки, борщу. Панове померзли.

— Несу, несу вже...

І позасідали...

Всю ніч не спала. Задрімала над ранком, а крізь голову перелітали їй такі дивні картини, що, стрівожена ними, проснулася.

*

Минула ніч. Минув ранок. Пообідали. Родичі припочивали.

— Що ж будемо робити? Яку придумаєш, Ганю, забаву?

— Не знаю?

— А хто ж має знати? Ми?... Ви тутешні, панно Ганю, краще знаєте, що нам робити.

„Панно Ганю, панно Ганю!“ Яке солодке те „панно Ганю“! Не раз уже чула це слово, та ніколи воно не звучало їй так любо в ухах, як сьогодня. „Панно Ганю“...

— Якась ти, Ганю, задумана сьогодня. Навіть не чуєш наших слів. Хіба заколядуємо?..

Стали колядувати. Одну, другу, третю коляду.

— Весело вам живеться, панно Ганю, на селі?

Хотіла відповісти: „в цей мент дуже весело“, — вже сиділи в неї необережні слова на краю язика, але обернулася: немає брата.

— А Василько де?

Степан і собі скрутився. Роздивляється по хаті.

— Ви жахнулися?...

— Ні, але...

Спаленіла на лиці.

— ...Але був тут їйно що, та й...

— Панно Ганю...

Знов „панно Ганю“. Та не таке воно, як передше, ні. Те було свобідне, веселе, дзвінке, срібне — це якесь сумне, ніби придавлене, стрівожене... Чому його голос змінився так тепер! Чого його очі такі непевні, як искра вогню, присипана попелом?

Мимохіттю повернулася два кроки назад.

— Панно Ганю, знаємося не цілий день... Ах, невже ж тепер?

Холод пробіг по її тілі. Вона стрепенулася вся.

— Ви здивувалися, що я від того зачав? Але ніяк инакше. Я бачу вас не цілий день, а знати — знаю вас... довгі роки.

— Ви? мене?

— Так. Я наслухався про вас багато.

— Про мене?

— Від Василька.

Вже не сумнівалася. Вже тепер, зараз. Ах, як радо втікла б ізвідси. Сховалась би, запалася б під землю! Все, все, щоб тільки не стояти тут, щоб не чути того, що мусить почути зараз, у цей мент.

— Панно Ганю, чи не схотіли б ви стати моєю дружиною?

Ні, ні, не може, не хоче слухати далі. Втікати, геть втікати... Куди?... Що він сказав? Що?...

Сльози бухнули їй з очей. Схопилася й далі в двері.

— Куди ж ти біжиш? Де Василько?

— Ах, то мамунця...

У дверах станула мати.

У її голосі чулося здивування, але на лиці в неї щаслива усмішка. Очі блищать ярким вогнем щастя.

*

Вечірня нарада.

Батько, мати й вона.

— Що ж, Ганю, будеш віддаватися?

Ні, ні, й ще раз ні! Не хоче, не буде! Сидітиме вдома.

І чого досидиться?

Чого?

Розкрила широко свої заплакані очі.

Чого? Або вона знає? Що це таке: „чого“? Вона раніш не чула цього слова. Ніхто її не питався, „чого“ досидиться.

— Хіба ж ти не знаєш, що не можеш в-одно сидіти вдома? От, Степка скінчить незабаром школу, то що ж тоді? Дві вас сидітиме в хаті?

— Або що?

— Як то: „що“? Треба буде її віддавати, а тут іще ти сидітимеш.

Тепер вона порозуміла вже трохи своє становище. Вона мусить віддаватися. Мусить зробити Степці місце. Дві їх не може сидіти в хаті.

— Що ж?...

— Нехай буде, як мамунця кажуть і татуньо.

НЕВІДОМЕ.

Ганна стогнала на ввесь голос. Вилася в страшних судорогах. Здавалось їй, що вже край її життю. Не видержить уже нового нападу болю.

Якась хмара заступила їй світ. Стратила ввесь змисл життя. Ждала, щоб серце розірвалось... Щоб прірвалася вже раз нитка її страждання.

Не видержить... не видержить... Це над сили!

— Рятуй мене, Степанку, рятуй мене, коханий, рятуйте, хто можете, рятуйте мене!

Рвала душу Степанові своїми стогонами. А він був безсилий. Його лице викривив біль, та жінці хісна з того не було.

Як міг, розважав її. Словами пестив, заспокоював. А сам уже, як тінь, снувався по хаті.

На хвилинку залягала тишина кімнату. Ганна набірала сили, щоб поконати новий напад болю, Степан затаював віддих у дожиданні нових душевних страждань. Лікар прилагожував спокійно своє знаряддя.

— Не журіться, панство. Все буде щас-

ливо. Тільки трохи терпцю. Видержіть... ще хвилина, ще дві.

— Ой, пане доктор! Не видержу, рятуйте, пане доктор, не видержу. Степанку, рятуй мене!

Її слова переходили у надлюдський крик, Степановий біль душі межував із божевіллям.

Тільки лікар здобувався на лагідні слова розради.

— Ще хвилина, ще одна хвилинка і все минеться... Потерпіть, пані.

Ганна не чула його слів, для неї перестав увесь світ істнувати. Уже не просить рятунку, вже тільки стогне й дожидається краю усьому тому. Така апатія запала на її душу, що вже тільки одно в неї на думці: коли б скорше! А що вже її жде, чи переживе, чи розпрощається із життям — це ж така дрібниця, так їй це байдуже...

Коли ловив її новий біль, вона затискала зуби, ломила пальці в руках, хотіла завдати собі сама як найбільшого болю, щоб перетерпіти свій природний біль. Благала бога, щоб усе те вже раз скінчилося. Як би не було, щоб тільки скінчилося!... Бо видержати вже несила. Плакала крівавими сльозами, вилася в терпіннях. Переходила найбільші муки, які судилися людині. Ставала на межах страждань людства. Визволювала

з себе надлюдину, бо її біль переходив уже спроможність людської видержливости.

А як минався біль і наступало хвилеве заспокоєння, вона верталася із вершин терпіння, усвідомлювала собі свій стан, і страшна трівога обхоплювала її душу.

Знала, що всяке облегчення страждань є тільки приготованням до нового їх вибуху, до нових болів, іще сильніщих, в-одно грізніщих. Як осиковий лист тремтіла, вся посиніла на лиці; очі в неї сполохані, як у підстреленої серни.

Тоді Степан наближався до неї. Вона ловила його голову тремтючими руками, пригортала її до своїх грудей, німим поглядом очей благала в нього порятунку. Допитувалася очима, чи зможе вона те все перетерпіти, чи видержить, чи переживе цю страшну хвилину, що її мусіла пережити.

Він цілував її руки, шептав якісь невиразні згуки: чи імя її вимовляв, чи слова потіхи-розради нашіптував їй. Додавав її нервам відваги, надії.

І приходив новий напад болю, що-раз сильніщий, в-одно більш безжалісний.

Ті уривані звуки надболю шарпали мізок Степанові. Крізь голову перелітали йому якісь блискавиці, що вловити їх ніхто не всилі. Одно тільки поняття трівкіще зарисовувалося в його думках: „страждання

матері", й воно сполучувалося із найближчим до нього поняттям: „матірньої любови".

Усвідомив собі раз на все, що ніхто не всилі любити так свою дитину, як мати. Її любов родиться в надлюдському стражданні.

Якесь невисказане тепло розлилося в його душі, тепло любови й пошани до рідної матері. Він дуже любив її, але любов його нічим була в порівнанні із тим, як мати його любила. Як вона тремтіла на кожну згадку, що він може занедужати, як побоювалася, щоб його яке лихо не навістило... Йому смішні були всі ті журби матері там, де він не бачив найменчої причини до побоювань. Тепер він зрозумів: що це таке — материнська любов!

Під ноги постелився б своїй мамі, коли б вона була тут, сліди її ніг цілував би, прощення прохав би за всю свою неуважливість, за холод, із яким приймав її ніжні пестощі.

Настала в його душі під цю хвилину переміна, виріс у його серці до надмірних розмірів культ пошани матері. Зрозумів, яку вагу має дитина для своєї мами. Аж тепер зрозумів. На жаль, аж тепер... Коли перед очі станула йому картина материнського страждання...

Кожний новий крик роспуки, що роздирав повітря в кімнаті, був цілющим ліком

на його душу. Він уже спокійніще слухав його, бо бачив у ньому завдаток нової материнської любови.

*

Одна була в хаті людина спокійна: старий лікар.

Він мав на всю ту справу свій власний погляд. Його обходило одно: чи все правильно розвивається. Коли вже що до того заспокоївся — вижидав. Він знав, що ніяка сила не відмінить нічого, все мусить піти своїм ладом!

Звичайно любив потішати, що ще хвилинка й забудуться всі прикрости і життя зачне йти давнім шляхом. Як би не той дар забуття, яким обдарована кожна мати, людськість мусіла б вимірати. Одно щастя: перший згук малого єства дає матері повне забуття усіх її страждань.

Сьогодня не міг дозволити собі на жарти. Він привик бачити матір опущену, полишену виключно на його руки. І в таких хвилинах відчував ту нерівність, коли виновник шукає вигоди й намагається заощадити собі цих скілька прикрих хвилин співстраждання. Перед його очима виринав тоді вигідний, свобідний самець-звір, перед яким самиця-

мати мусить ховатися із своїм плодом, щоб не пожер його. Любив тоді колоти гострим своїм дотепом „щасливого батька“.

Але під цю хвилину він мовчав. Мав повне співчуття до матері й до батька. Його думка звернулася до того дожиданого невідомого.

Що принесе світові оця загадка? Який вклад у суспільність вродиться із цього надземського болю? Чи оправдає ця людина жертву, яку приносить її мати, щоб розкрити перед новим єством шлях до життя?

Скільки терпіння й усе задля непевної, нерозгаданої загадки?

Він дивився очима природника — досліджував перш усього підклад, на якому виросте рослина. Потім роздивлювався, чи дужа приходить ця кришинка на світ? Чи матиме фізичні сили пробиватися крізь життя. Коли приходило на світ здорове, кріпке, він радів. А все инче вже в руках долі, яка записує всякому єству відповідне призначення.

Тут бодай одно вже сподобалося йому: співчуття батька до матері. Солодко плистиме дитині життя, коли окружатиме її любов і опіка, спільні почування і матері й батька. А те найбільш дитині потрібне до життя й розвитку.

В почутті майбутнього щастя цього невідомого їм єства, він бажав йому щасливо

зявитись на світ, бо жде його роскіш родинного тепла.

*

А тим часом наближалася хвилина страшна, хвилина грізна, у якій борікаються два людські єства між життям і смертю. Довершувалася величня містерія народин людського життя.

Крики, зойки, плачі, прохання, благання, заклинання, заспокоювання, все те злилося в один акорд життєвої містерії. Настав момент божевільної метушні, момент, у якому всі нерви доходять до найвищого напруження — завмірають...

Нараз у цей величній акорд вплітається новий згук — перший плач малої дитини.

Настає повне заспокоєння.

Через хату перелітає добрий янгол життя й благословить щасливу матір; цілує своїми блаженними устами нову людину, приносить їй привіт на довгий життєвий шлях.

*

Румянці радощів і щастя звеселяють лице молодої матері. Де не ділися всі її болі, коли не забулися всі її терпіння. Лежить

спокійна із розясненим лицем, з розрадуваними очима й дожидається першої звістки, яка має щастям наповнити її душу.

І в ту ж мить підходить Степан до маленької дитинки і, не вважаючи на ніякі протести, бере її на руки й складає на її чоло перший свій батьківський поцілунок.

— Покажи, покажи, Степанку.

— Маєш свого Іванка...

Показує їй її потіху.

— Чи гарний? — питається трівожно мати.

— Як янголятко. Чудовий.

Вся велич материнського щастя оживлює лице Ганни.

У РОДИЧІВ.

Коні вїхали в село.

Ганя почала нетерпеливитися. Не була тут давно вже. Гадала, що застане, бог зна які зміни, а тут усе старе. Але їй хотілось би як найскорше привітати родичів.

Чи постарілися? Батько певно посивів, як голуб. Зігнувся вдвоє! А мама?... Чи тримається ще трохи? Чи не завернулась їй недуга? Хто доглядає її, хто в хаті лад дає?

Їхали через село.

Ганна роздивляється на всі боки.

Он, на приспі коло Миколиної хати вигрівається кітка. Троє котенят приссалося до її грудей. Немов зрослися з нею.

Вони нагадали Ганні давні літа. Було шукає за котенятами на стриху, на оборозі, в стодолі, в стайні... доконче мусить їх знайти. З тяжкою бідою знаходять їх під хворостом у дривітні. Скільки ж там радощів було. Ввесь день їх носила у подолку, а стара кітка бігає поруч неї й нявкотить. Бігає й нявкотить.

— Киць-киць... кицуню...

Ловить її, сідає на траві, кладе кітку

в подолок. І котенята. Перекидаються, відтручуються, присисаються до матері, як пявки. Але її це не бавить. Вона радше дивиться, як вони перекицкаються. Відриває їх од грудей, переставляє, сміється з їх неповоротности. А стара кітка дивиться на неї з благанням:

„Лиши їх, лиши. Вони голодні“.

Минули Миколу.

Ганна стратила кітку з очей. Але бачить її очима душі... і бачить як раз ту буру кітку, якій вона робила стільки пакостей.

Давні часи!

От і Семанишина хата.

Діти купаються на оборі в соняшному промінні. Двоє старших ліплять собі хату з болота: тешуть кілочки, роблять валки, місять болото із соломою. А меншенький ростом хлопчик бігає з прутиком у руках за кабаном.

— А-цю! а-цю!

— Іване, лиши! Нехай!... Лиши!

Де, де! Іван би їх послухав!

— А-цю! а-цю!

А кабан задер хвіст до гори і бігає з одного кінця подвірря в другий, та в-одно хрюмкотить невдоволений.

— Сядеш ти кілком, Іване, нааа!... Бо буду бити...

— А я скажу мамуні, як будеш мене

бити... і скажу, що ти ліпив хату, і хочеш пекти картоплю й кукурудзу.

І не стямився Іван, як старший братік підбіг до нього і в карк, і в карк.

— А будеш казати? А будеш казати?

— Таки скажу! Таки скажу!

Сльози не давали йому далі кричати.

— Ні, ні, не скажу, тільки не бий, Михасю, не бий...

Ганна відвернула очі в той бік. Це склалося все в одну мить на її очах.

Колись то й вона бігала так і бавилася з сельськими дітьми. І не раз, було, набере ось так, як цей Івасько, й ані чичирк! Зможе, то віддасть, а ні, то виплачеться, виплачеться, і за хвилину бавиться далі з тими, що побили її йно-що й забуває на віки про свою пригоду.

Чи на віки? А от виринули усі ті картини з молодих літ і станули їй перед очі. Був це спершу якийсь непевний блиск, неясний спомин, в одну мить почало воно вязатися в добре відому картину. Мрячні искри спливаються в гармонійну цілість, набірають раз-у-раз виразніщих рисів, певніщих красок. Картина росте, яснішає, відновлюється. Те, що було колись дійсністю, що колись пережилося, відсвіжується тепер по роках в уяві. І вірити не хочеться, що це все колись переживалося.

— Паннунцю, бачите онтам?

— Яка я вам паннунця, Грицю! Дивіться, якого маю сина!

Була така горда, як би села закупила, як би ввесь світ належав до неї.

А Грицько подивився на Іванка. Такий мав жаль до нього, що тільки похитав головою та вдарив борозного батогом.

Доки міг кликати „паннунцю“, доти вона була їх. Належала до родини. Як віддавалася, вся челядь жакувала за нею, плакали, коли їхала до чоловіка, але в-одно була в них думка, що вона тільки виїхала, як їздять діти до школи. Не сьогодня — то завтра повернеться. І знов будуть слухати її розказів. Знов вона буде господинею в хаті.

Тепер уже не те. Вже вона їм не паннунця. Йому жалко стало за давниною. Почав мимрити під носом:

— Бо то чоловік привик: „паннунцю та паннунцю“, то якось чудно тепер инакше... Бачите, йдуть наші єґомосць.

За хвилю зустрілися.

*

Старенький панотець підійшов помалу до воза.

— Гості, гості!... А чоловік де?

— Вдома.

— Чому не приїхав?

— Не міг. За те я привезла Іванка. Внука.

І піднесла його на руках угору.

Батько подивився, усміхнувся й почав спльовувати.

— Який поганий! Тьфу-тьфу-тьфу... щоб не вректи... Що?... Ти хочеш злізти? — Сиди, сиди... до хати вже недалеко. Їдьте, я піду помалу за вами.

Але Ганна скочила вже на землю. Грицько рушив і поїхав додому. Вони за ним.

— Але ж то татунцьо посивіли! Як же ж? Здорові?

— Як то в нас! Ти вже мене не питай! Я не сьогодняшній. Мені вже не багато належиться від життя. Ходжу позиченими деньками. От, скільки то ще тут мого! Але ти розказуй, як тобі на молодому господарстві? Даєш собі раду з чоловіком?

— Даємо собі разу обоє, як можемо й знаємо.

— Добре. То добре. Що ж? Здорові?

Ганна притисла синка до грудей і поцілувала.

— А внук? Гей, гей, коли б то не літа! Взяв би я його на руки, та боюся, щоб не спотикнутися. Було б нам обом. А пестій, пестій, о, пестій!... З очей йому видно. Що ж? Мамин синок.

— Одинак, — завважила Ганна весело, й поцілувала його знов.

Панотець і собі посміхнувся та похитав головою:

— Буде тобі тих одинаків!...

— Як бог дасть.

— Правда, що все в руках бога.

Доходили до хати.

У воротях стояла вже паніматка й дожидалася їх нетерпляче. Не видержала й пішла їм назустріч.

— Не повстидаєшся, мамо, свого внука.

— А чого ж би я мала встидатися? Нехай би його мама встидалася, як би поганий вдався. А що? Тато, чи мама?

— Тато, тато, викапаний. І ніс, як у тата, й очі...

— Син повинен вдатися в батька.

Завернули до хати.

Родичі засипують Ганну питаннями. Вона хоч і відповідає, але на її лиці видно втому. Перевтомилася дорогою, виголодніла. Коли вже прийшли до хати, поклала дитину на ліжко, а сама впала на крісло.

— Змучилася дорогою! То було куди їхати! Що ж тобі: молока, чи зробити каву?

— Також питаєшся! Давай, що є. Вона десь добре виголодніла. Така дорога...

Внесли кислого молока.

Ганна кинулася на нього з якоюсь жадо-

бою, з якоюсь пристрастю, як би боялася, щоб не стратити його. То не за молоко вона боялася, ні! Вона боялася, щоб не щезли ті спомини, що їх викликало в неї це молоко, щоб не розвіялися.

Коли тільки приїздила домів, давали їй в-одно кислого молока. Які то веселі були ті часи! Ніякої журби в неї не було. Голова була свобідна, мізок продумував тільки над забавою, над розривками. Їсть було молоко, а думкою ловить уже курчата, бігає за качатами понад річку, зриває спілі папірівки з яблуньки. Ще й не доїсть, а вже біжить до кухні, комори, а то й до стайні, садку, на поле, в село... Щасливі були дні!

Але зараз згадала, що недовго вона гуляла так. День, два... а то мама вже й не пустить від себе.

Глянула мимохіть на маму.

О, ні! Тепер уже не так.

— Знають мама, мені й жаль за молодими літами, і ніби не дуже.

— Хіба ж ти що? Не молода?

— Я думаю: за дівоцтвом.

— Таке то: і добре бути панною, й добре мати чоловіка. Не знати, що краще?

Ей ні! Вони її не зрозуміють!

Почали розпитувати її про Степана.

Нема на світі кращої людини, як він. Який добрий! Не приходить ніколи додому,

щоб не принести їй якої лакітки. А що вже за Іванка дбає. Яких не накупився йому вже забавок! Є навіть і книжки з малюнками. А ця дрібнота зловить книжку в руки й видирає картки. Аж жалко дивитися. Вона нераз і поперечиться із Степаном.

— Хіба ж твій Іванко розуміється вже на книжці?

— Я ж не кажу йому? Коли він упертий. „Нехай, — мовить, — привикає до книжок!“

— Пусте, — махає рукою дід. — Буде ще з нього тих книжок.

— Що із Степаном зробиш! Такий упертий. У своєму синкові бачить усе найкраще, найліпше.

— Так повинно бути, — мовить розрадувана мати.

— Хотів би світ увесь кинути йому під ноги.

— То тільки так із першим. Прийде більше, — не стане йому охоти заходитися. Малі діти — мала жура; великі — велика. Не має де дівати грошей, то й викидає їх на дурниці, а треба буде покрутити головою, щоб їх одягти, взути, щоб нагодувати, післати до школи, не будуть йому книжки в голові, та й ще, щоб їх дитина нищила, — воркоче панотець.

Ганя зажурилася. Може й справді колись усе переміниться. Може проминеться щастя

й настануть гіркі дні в хаті! Ох, як би так мало бути, воліла б не мати більше дітей. Нехай би ріс цей один, може на нього змогли б постарати, що треба.

Вона нагадала собі, як її Степан вичитав, що добре примістити над колискою китичку з ріжнобарвної заполочі, щоб око привикало до барв і вчилося їх пізнавати. Зараз накупив заполочі, що не міра. Люди навідуються й усяке дивується, що це таке висить у них над колискою, до чого воно? Вона паленіє, бо не хоче пояснювати. Каже, що забавка, хотіла здіймити — не дав. Не буде ж вона всякому пояснювати. Будуть сміятися.

Упертий той Степан. Для нього ввесь світ — його Іванко.

Настане вечір, він бере дитину на руки й носить, співає, доки дитина не всне. Каже, що спів кращі почування родить у дитини. А то мале розвозиться. Немає тата, він не хоче заснути без співу. Мусить вона носити його й співати. Руки вмлівають, але дитина без присиплювання не засне!

А все те з любови. Здається, мало хто любить так свої діти, як її Степан. Ще й сьогодня смішно їй, як він узяв дитину на руки, коли воно тільки прийшло на світ, носив голеньке, тулив до лиця й радів. Ледви, чи є де такий батько на світі.

Але вона нікому із цим не признається.

Нехай не знають люди, щоб не врекли її щастя. Навіть батькові-мамі не хоче признаватися.

А вони й не дуже розпитуються. Потонули старенькі в думках-згадках про молодечі свої літа, про ті часи, коли й у їх були такі діти.

І від тих коротких щасливих споминів вони зараз перейшли до днів журби, коли то треба було посилати дітей до шкіл... Не одну гірку годину вони переживали.

*

Замовкли всі в хаті, у своїх думках потонуло з них усяке.

Чути, як мухи літають по кімнаті. Одна з них сіла край тарілки. Крутиться на всі боки, не може рішитися, куди лізти далі. Тепер перебірає своїми дрібними ніжками просто до молока. Надибала крапелинку. Замочила свій тоненький писочок, і виймає його, знов замочила, і знов виймає... Смакує... Обтріпала ніжками писочок, крильця... Полетіла.

Надлетіла друга і просто — бебевх у молоко! Сіпається, крутиться, хоче вирватись! Перебірає ніжками, крильцями й, замісць, щоб врятуватися, потопає чим раз глибше.

Вже спустилася на долю. Не рушить уже ані крильцем, ані ніжкою. Тільки кидає наляканими очима перед себе.

Бідна муха!

Ганна взяла її легенько на кінець ложки та помогла їй врятуватися.

І дивиться, як вона весело обтріпується, пробує сил, підносить крильця, іще раз обтріпується й злітає.

Тепер чує, як на стіні цокає старосвітський годинник. Він в-одно значить своїми рухами час і вибиває хвилини в голос. Ганна дивується, що не все чути його так, як під цю пору.

Усе хатнє життя злилося для Ганни із цоканням годинника.

Починає приглядатися йому ближче.

Той самий, що його затямила ще дитиною, що бачила його завсігди, коли тільки приїздила із школи додому, але одну вагу обтяжено якоюсь старою заржавілою мутрою.

На порозі у сінях запищав хрипливий голос:

— Тю, тю, тю, тю, тююю... тюррр!..

Ганна звернула голову в той бік, звідки йшов голос. Аж тепер нагадала стару Параску. Ту, що виносила її на своїх руках. А вже тоді не була вона така то дуже молоденька.

— Параска ще жиє? Я й не завважила її.

— Жиє, жиє ще! Як бог кому дає довгий вік...

Зачав старенький із богом та не знав уже скінчити. Похитав головою й підніс очі до неба.

— І нас бог тримає ще до якогось часу, хоч нам уже пора давно в дорогу. Ой, далека дорога, далека! Але бог небесний знає, що робить. Лишає нам, грішним, час, щоб спокутувати свої провини тут на землі. І за те йому теж слава!

І почав шептати устами душі молитву. Яка вона та молитва, хто його знає!

— Розповідай нам іще, Ганю, як тобі живеться...

Ганя стала думати, що цікавого могла б іще розповісти. Але батько перебив її думки.

— Знаєш ти, мамо, нехай вона відпічне трохи. Як переспиться, то лекше буде їй балакатися. І я теж трохи передрімаюся до вечері. Хіба вставаймо.

Встали.

Ганя взяла свого Іванка, лягла з ним на софі, пригорнула його до грудей... Гладила по ясному, мягенькому, як шовк, волоссі, цілувала в головку.

ПІД СВОЄЮ СТРІХОЮ.

Гарячка напала Білинського. Відколи прийшов на світ другий син, не може вдержатися в хаті. Як тільки має вільну хвилинку, ходить по місті сюди-туди на обзорини: — шукає, де би то що купити.

Вмовив у себе, що мусить купити хату, а як не хату, то площу й поставити собі хатчину. Мусить мати своє пристановище.

Дружина не противиться, але радить в-одно виждати, аж щось само впаде в руки — вірить у долю, яка не повинна нікого обминути.

Чим далі, вона вже певна, що не минеться їм без купна.

Уже скілька разів ходили, оглядали, й досі все пощастило їй відмовити Степана. Бо й як же ж? Не мають грошей, мусять задовжитися, та ще й як! А вона боїться, щоб, найтяжче, не залізти в жидівські руки! Тоді вже не скоро вилабудаєшся з них. Ганна відчувала, що нехай би тільки попасти в залежність від Жидів, то так будуть мучити людину, так будуть висотувати з неї жили, що не рідко приходиться кінчити з життям порахунки.

І справді? Пощо їм пхати здорову голову під євангеліє? Мають же ж хату! Наймають і живуть вигідно. Ніхто їх не виганяє, добре їм: що правда — трохи подальше від міста, але свобідно. Ніхто не заходить до них, живуть собі, як у бога за дверми.

— Коли ж бо це своя! — перечиться Степан.

Та на свою нема грошей.

Позичать, куплять, а мають платити чинш на пропаще, будуть сплачувати банкові рати Одним словом чистий рахунок.

Степан так умів її переконувати, а по правді вона так його любила, так здала йому всі позиції, що його воля — закон. Що хотів — міг перевести. І умів. Бо так лагідно їй усе розтолковував, такі відповідні хвилини вишукував, що вона, хоч як би в инчому часі противилася — тоді не перечила. Степан в-одно виходив переможцем.

От, уже пізній вечір. О шестій вийшов із бюра. Вже девята доходить, а його ще нема. Доки не смеркалося, вона байдуже. Тепер, як раз, кінчаться осінні роботи. Мала сьогодня робітників при копанні картоплі. Але й сама не дармувала. Збірала в коші й так утомилася, що рада б уже відпочити. А тут треба ждати на Степана. Він таки завзявся купити хату й навязати собі шнур на шию. Бо без того не буде!

Уже не цікавиться господаркою, не знає, що діється в хаті. Ввесь божий день у бюрі, а вечорами ходить, бог зна, куди. І тільки дармо її трудить. Мусить іти оглядати, щоб потім відраджувати.

От, і сьогодня: прийде, здається, вже з готовим пляном і не вибєш йому з голови. На щастя досі знаходив в-одно або вохку, або низьку, що лише розвали. І якусь таку непривітну, що тільки він, що так завзявся, та не бачив того.

Забралася варити картоплю до кислого молока і в-одно тільки роздумувала, яку новину принесе їй Степан.

*

Ганна не помилилася.

Ледви Степан станув на порозі, вона зараз пізнала, що є дожидана новина! Як завсігди в таких випадках, увійшов, не скидаючи капелюха (а капелюх у нього трохи на бік ізсунений); підсміхався й тільки що ввійшов до кухні, як обіймив Ганну та шепнув їй до уха:

— Ходи, Ганю, щось тобі скажу цікавого.

Не потребував шептати, бо ніхто їх не чув. Міг і тут сказати, або міг і не казати — вона знала, що нове купно на приміті.

За цих чотири роки спільного пожиття пізнала Степана до тої міри, що читала з його лиця, як з книжки.

Рішилася в душі, що краще не виводити його з ілюзій. Пішла за ним чим скорше, буцім цікава на новину. Дивилася на нього так, що сказав би хто, горіла з нетерплячки. А вона справді дивилася залюбки на нього. Його поява робила їй приємність. А вже як забалакав до неї, як стала вслухуватися в його голос, здавалось їй, що більшого щастя не треба й бути не може.

Степан, чи забував, як стрічала вона його за кожним разом, чи, захоплений своїм оповіданням, не звертав на це уваги, досить, він певний був, що новину своїй дружині скаже.

І справді сьогодня була новина: знайшов хату і морґ городу аж за річкою.

Було це таке нове для Ганни, що вона боялася й думати про те. Досі мешкали в місті, і він, коли шукав хати, то в-одно в місті. Звичайно знаходив невеличку хатчину, з маленькою площею-городцем, або подвіррям — не знати, десь на жидівських смітниках. І вистарчило Ганні пройтися й покрутити носом, або вийняти хустинку з кишені і прикласти до носа, як Степан зараз сам бачив, що пуста його балачка з купном. В один мент розкривала йому очі.

Але сьогодня заскочив її новиною. За річкою знайшов хату.

Не хотіла перечитися з ним відразу, що не буде там мешкати на відлюдді. Міг би сказати їй прикре слово. На упір не багато з ним вдіє, хіба доведе його до завзятку. А такого висліду не бажала собі. Але знала також, що не позволить йому купити того, що не сподобається їй. На стільки вже почувала в собі сили.

Береглася, щоб не перехопитися з яким необережним словом. Нехай би сказала, що за річкою далеко — готов закинути їй, що взагалі не хоче допустити до купна хати. В місті жидівські смітники й смороди, за містом — далеко.

По що! Коли вона й так пройдеться з ним за річку, обчислить, скільки треба йти, й викаже йому, що годі запускатися туди. Краще вже нехай буде чужа хата, хоч і не вигідна, — бо можна її в кожній хвилині змінити, ніж мали б вязатися навіки з хатою, в якій ніхто не вдержиться.

А він тим часом почав уже розповідати.

Ходив і раз і другий, аж нарешті добре роздивився і, що найважніще, господар рішився продати.

— То, знаєш, таке гарне місце! Хата, що правда, низенька, міщанська, але можна буде поставити собі нову.

— Ти вже певно і плян обдумав, де ставити хату. Знаєш, як має виглядати? Правда?..

Жартувала собі з нього. Але в її словах не було іронії. Була це жартобливість, що випливала з любови.

І Степан добре розумів її.

При вечері балакали про хату вже так, як би була їх власністю. Його одно не задовольняло: що та хатчина така маленька. Але на це буде в них рада. Помалу постягає матеріял, згодить майстрів і так, невеличким коштом, зможе покласти собі гарну домівку для своєї будучої родини.

Ніколи не думав про те, щоб мали скінчити на двох синах. В його роді все бувало багато дітей. А як та дрібнота стане вже на ноги, коли то все зачне бігати, кричати, то хоч як любить їх, а все таки буде радніщий, щоб було просторіще в хаті.

Ганна слухала, вдивлена в нього, й не перечила. Вона теж полюбила свої діточки. Ніякої жури з ними не має, а такі веселі, щебетливі, слухняні. Щаслива з ними!

Правда, не легко то діждатися того, щоб вони вже бігали по хаті, але що ж робити? Ніщо не приходить без клопоту.

Певна річ. Добре було б мати свою хату. Діти привязувались би від молодих років до „свого“. Але дійти до того свого!.. Чимало треба заходів.

Все ж таки вона думає, що, поки що, не пора ще. Може, як уже прийде більша платня, може тоді вже. Лекше буде.

Провели вечір у як найбільшій гармонії. Ганна не противилася Степанові. Слухала його плянів, як чогось, чим мусить радуватися людина. Сама вона не від того була, щоб стати справдішнього господинею. Бо господарем стає чоловік аж тоді, як уже має свою власну хату. Тоді зачинають числитися з ним, як із правдивим мешканцем цієї землі.

*

Була неділя.

Зараз сполудня пішли обоє на обзорини.

Днина вибралася на причуд гарна. Соняшна, тепла, весела. Бувають такі погідні дні в-осени, що їм і найкращий весняний не під пару. Тільки одно не може в них вподобатися: свідомість, що це вже прошені, позичені в зіми хвилини.

Коли йшли за місто, зустрічали знайомих. Всякий, хто їх побачив, здоровив їх, розпитувалися, куди вони вибралися. Аж кортіло признатися, але досі робили все в таємниці, хотіли витримати й далі. Нехай уже дізнаються, як буде по всьому. А то й найприхильніща людина, як зачне завидувати, може закракати.

Прийшли нарешті на те „своє“... Ганна входила з острахом. Уже здалеку показав їй Степан, котра це хата і, хоч як хотіла б вишукувати хиби, якось не йшло. Одно — що далеко. Правда, вона сюди ніколи не ходила. А сьогодня побачила, що вся міська урядничa інтеліґенція сюди йшла на прохід. Степан впевняє її, що ці міські пани що-дня ходять сюди на станцію залізниці. Не мають що робити і проходжуються. Називав їх дармоїдами, сміявся з них, але мусів їм признати, що знають, де приємно. А признавав їм те тим радше, що вони приходили в поміч його замірам.

І Ганна сама бачила, що не так воно далеко від міста. То тільки так здається тому, хто непривичний. Живеш в одній частині містечка, й так до неї привикнеш, що всі инчі части чужі тобі й непривітні.

А вже, коли там прийшли, і стали роздивлятися, як побачили перед собою все місто на рівнині, а поміж ними й містечком вилискується срібна лента річки, а там за містом висока стіна гори, вся вкрита лісом, Ганна мусіла признати, що тут дуже гарно.

Степан покористувався хвилею:

— Ось тут поставимо велику хату — пять кімнат.

— А нащо ж тобі так багато кімнат? Не опалиш усіх зімою.

— Як будуватися, то вже нехай люди знають, що маємо раз хату! Що не з старцями діло.

Ганна засміялася.

— А де ж у тебе гроші на ту будівлю?

Степан про це не думав. Мусять бути. Одно на борг, инче на частинну сплату, врешті затягнуть позичку в банку і якось воно буде.

Годі вже було перечити. Таке мав Степан гостре завзяття, і положення хати було справді таке веселе, що Ганна мусіла підчинитися.

Коли верталися, могли вже всім розповідати, що завдаткували хату.

*

Прийшов старий Калимон подивитися в останнє на свою загороду. З діда прадіда сиділи у цій низенькій хатчині, на цьому добре справленому шматкові землі Калимони — й жили, як жили... аж ось на нього найшла якась божа кара. Мусів збутися дідизни.

Стояв коло старого похиленого плота, оперся на нього плечима, похилив голову на груди.

На подвірря заїхав віз, повен панських

річей. Жовті ліжка, шафи, плетені крісла, стіл. Заїхав другий, з куфрами, скринями, постіллю.

Стоїть Калимон і дивиться, а з очей сльоза: кап, і друга: кап...

Обтер їх рукавом від сорочки і завернув до воріт.

З вулиці надійшов Білинський.

— Дай, боже, панові щастя на новому господарстві.

— Дякую за добре слово. Що ж, ви прийшли подивитися?

— Ой, прийшов, пане, прийшов, бодай і не приходив був!.. Бачу: їдуть з вашими річами, гадаю собі: подивлюся... а як прийшов, як мене здавило за серце...

Махнув рукою й почав хитати головою.

— Мій прадід сидів тут, і дід сидів, і тато сиділи і звідси винесли їх на могилки. А мені не судилося вже. Побачив світ під цею стріхою, жив, що жив під нею, а вже на могилки винесуть мене зпід чужої.

Подивився жалісно на хату.

— Ой, пане, пане, як то болить...

І завернув на вулицю.

— Та вже йдете? Ходіть іще до нас.

Калимон махнув рукою.

— Пощо завдавати душі більшого жалю.

І пішов. А за ним жаль гіркий покотився.

Білинський такий був урадуваний своїм

щастям, що не розумів болю Калимонової душі. За хвилину й забув про цю стрічу з колишнім господарем.

*

У хаті поралася Ганна. Давала всьому лад. Це тут поставити, а те там, це занести на стрих, те до комори.

Червона була, як розцвіла троянда. На білому лиці виступили сильні румянці, уста всміхалися на радощах, руки тремтіли.

— Уважайте, щоб дзеркало не стовклося... Ах, образ! Рама витреться... Що?.. Скло від лямпи трісло?.. А то коли? Уважайте, вважайте, не зломіть ноги від шафи... В куфрі геть усе поперевертало́ся!

Як виносили ці речі з хати, як складали їх на віз, як везли потім по груді і камінню, на якому віз підскакував що хвилини, вона не кричала, не вважала на це, не боялася, щоб не потовклося, не поломилося. Тепер, коли вже все було на місці, коли б при маленькій хоч би обережности можна було все, як слід, поскладати, вона тремтить про кожну найменчу дрібничку, бігає, кричить, просить, остерігає.

— Ото, прийдеться викинути на скло три крейцарі, — почала нарікати ввечері перед

чоловіком, коли засіли обоє до чаю. — І проси їх і благай, — не вважають. Для нас тепер кожний сотик такий дорогий.

— Але ж бійся бога, Ганю, а хто ж бачив журитися тим склом. Добре, що нема більшої втрати. Ми повинні бути раді, що сидимо вже під своїм дахом.

— Під своєю стріхою, — поправила його Ганна, усміхаючися.

— Нехай буде й стріха. Нехай буде соломяна, коли своя! Буде у нас іще хата під ґонтовим побоєм!

Ганна, що сиділа поруч із Степаном, склонилася на його груди, як дитина. Щастя змогло її. Румянці відбивали од сніжного лиця, груди вище хвилювали, серце товклося скорше і скорше.

— Тату, ми в своїй хаті...

— У своїй власній...

І поцілувалися гарячо, обнялися...

Ганна заплакала тихесенько з надміру щастя.

А Степан пускає густі клуби диму з уст.

БАТЬКІВЩИНА.

„Наша хата... наша хата“...

Цей звук в устах діточок — малого Іванка, її іще менчої донечки, що бігали весело по подвіррі, плескали в руки і в-одно викрикували: „наша хата“, — наповнював щирою радістю серце Степана.

Він так бажав, щоб діти почули себе власниками землі, щоб мали вітчину, не ідеальну, але реальну, дійсну батьківщину. Бажав, щоб дати дітям шматок землі, привязати їх до нього. Коли вийдуть із рідного гнізда в світ, в-одно згадуватимуть про нього, все життя носитимуть його образ у серці.

Оця його мрія здійснилася.

І Степан теж почував себе краще, ніж досі. Він ще замолоду одірвався від своєї батьківщини. Походив із великої шляхецької родини. Його прадід був власником села. Коли поділив його поміж діти, то на діда випала́ досить іще велика пайка, але вже його батькові остався невеличкий шматок землі.

Батько продав його родині, а сам пішов адмініструвати чужі земельні маєтки. Ви-

бірав собі все найбільші подільські села. Вкладав у них всю свою душу і ввесь досвід — шляхтича-рільника: міг мати велику користь, як би не те, що не вдержав би його й медом на одному місці.

Якась невідома сила гнала його з місця на місце, не давала йому нігде пристановища. Що тільки розжився, почав збірати матеріяльні користи із довшого побуту на місці, мав уже й худібку й безроги і дробу що не міра, ого! вже починав їздити, шукати, перепитувати... Аж одної днини заходять купці, купують усе, що було, за безцін, а він бере родину на два-три вози й перевозить у другий округ. І знов зачинає наново. На те, щоб за пів року, за рік перетягтися в инчий маєток, нераз на що раз то гірші відносини.

Що вже мати не наплакалася, скільки не нажурилася, скільки не наблагалася його, щоб задержати його на місці, коли натрапили на добре село, — не помагало. Бувало звівався нагло, як вихор... Поїхав, згодився, кидав усе — дуже часто й засіви, так, що зерна збіжжя не мали свого і вже перетягався. В добавку зачав заглядати до чарки. Тоді вже не було для нього рятунку.

Степан за всю свою молодість тямить одно: раз-у-раз то пакувалися, то розпаковувалися. Ще не привикли добре до місця, не пізнали ще людей, ого, вже чують, що бу-

дуть переїздити в нічий маєток. За час своєї молодости пізнав усе Поділля; — трохи не всі подільські села були його вітчиною. Але щоб міг сказати: ось тут моя рідна стріха, звідци я вийшов, тут провів свій молодечий вік — того не було в нього.

Ця безупинна зміна місця побуту руйнувала його родичів. Коли ж у добавок ще двічи погоріли так, що одної сорочки не осталося їм, — погоріла вся постіль, вся білизна, полотна, що займали пів комори, а до того ще й згоріли всі гроші, — зачалася нещасна година в хаті.

То так несподівано випала пожежа. Всі були в полі. Дивляться, аж то горить десь, як коло їх хати. Біжать. Коли добігли, не бучо вже що гасити. Не було що рятувати. Осталися мертві згарища. Пропали останки праці всього життя.

Тепер уже настала для них гірка година. Батько до нестями марнувався, мати їла себе, свого чоловіка й дітей. Тоді й батько показав роги. Пекло, пекло, невитримана година!

Як раз тоді появилися невідомі люди, що збірали молодих шляхтичів до повстання. Степан мав тоді пятнадцять років. На перший заклик записався до повстанців. Нехай би й на край світа, щоб тільки не в хаті.

Але щастя не мав. Доїхав тільки до

Чорткова. Тут украли йому повстанці коня з сідлом і кожух, і він повернувся з довгим носом додому. Сидів усього два дні й мусів іти шукати собі хліба. Пішов писарювати по дворах. Доки не дійшов до вісімнадцяти років життя. Потім вступив добровільно до війська.

Нераз чує — оповідають люди: той провів молоді літа тут, цей там, кожний має якийсь більше або менче милий спомин із дитячих літ, звязаний з місцем, де проживав. Він не може цим похвалитися. Знає, що тинявся з місця на місце. Знає, що не привязався ні до якої місцевости.

До тої міри позатиралися в його памяти поодинокі картини, що в його душі витворився один подільський краєвид, на якому він зріс: глибокий яр із менче або більше стрімкими берегами; яром цим пливе потічок або річка, і там у затишку розляглося село; край нього двір, і там коло двору була хата його родичів. Звідци виїздилося раз більше раз менче стрімком вивозом на поля, що розпростиралися, як далеко оком захопиш — без краю...

Від Заліщик до Чорткова, звідци до Гусятина, де не жили, всюди така околиця, такий краєвид. І тільки нераз мешкали не в селі, але на фільварку, не в ярі, але на рівнині, серед нив, серед буйних поділь-

ських вітрів, серед непроглядних снігів, посеред виття дикого звірря, що в гостру зіму наближався до села й на його краю надибав двірський фільварок.

Тут і там виринають у памяти якісь замітніщі події. Одні веселі, щасливі, що сама згадка про них неначе відмолоджує його, инчі сумні — їх він відганяє. Але це такі тільки шматки картин, що деколи замріють у памяти, заблимають і щезають на віки.

Степан від малої дитини привязувався до місцевостей, які подобались йому. Був немов контраст свого батька. Як того гнало у щораз то нові життєві обставини, так Степанові жалко було розставатися з кожною хатою. Де б не поселилися, він старався всюди вложити частину своєї душі.

То прикрашував, то поправляв хати, то приводив до ладу, то квітник засадив, то садок розводив... А потім, коли доводилось прощатися, він чув, як стискає йому біль серце. Відчував в-одно, що скитається на безкраїй мандрівці і тільки на хвилинку спиняється тут то там — для відпочинку. Але, хоч знав, що незабаром прийдеться кидати знов ту затишну оселю, в якій спинився на хвилину, він намагався зробити собі життя в ній як найбільш приємним. Вкладав у неї всі свої сили, все знання, всю свою любов до ладу, порядку, краси. Що робив — робив

із замилуванням. А коли прощався — прощавсь із сльозою в оці й жалем у серці. Боліло його це, що не може нігде покористуватися працею своїх рук.

Як молодість минулася на скитанні, так більш іще скитатись доводилось у парубоцькі роки. Військо. Зміна відносин, людей, місцевостей. Походи. Гнало його з місця на місце. Про батьківщину вже й бесіди не могло бути. Тепер уже касарня тут, касарня там, усюди однакова. Й життя не багато то инакше. Там годі було привязатися до чого небудь. Одно добро, що немов із батога тріснув — минуло йому тих дванадцять років.

*

Нарешті він став власником своєї хати. Маленької, низенької, але своєї. І що найбільш його радувало, то той великий морґовий город коло хатчини.

Доки ще купив хату, обійшов увесь город може з десять раз. Виміряв кроками довжину й ширину, розміряв, де засадить сад, яку частину оберне на яринний огород, по середині витичив собі в уяві стежку, обсадив її в думках порічками, вепринами... Тепер уже все те, що було його мрією, почало ставати для нього дійсністю. Він не то

що мав право, міг, — він повинен був як найшвидче завести садок, загосподарювати всю ту площу, бо що встромиш у землю сьогодня, те за рік уже вгору йде і вшир; чим скорше встромиш у землю деревину, тим раніще роскошуватимешся її овочем, тим вигідніщу забезпеку перед соняшною спекою знайдеш у її тіни.

Він почав тепер міряти огород метрами, рисувати пляи його, копати ями під деревини, і в-одно з дня на день дожидався посилки замовлених щеп.

Нарешті прийшли.

Скільки то було радощів, скільки надій усяких! А що вже дітвора не нащебеталася коло того десятка-двох щеп! Уже й по деревах лазили, й драбину вже їм роби, щоб могли обривати овочі, уже й смакували яблука, грушки, треба вишукувати їм у книжці, які то роди яблук та грушок будуть у них!

Степан слухає, було, того щебетання й каже до дружини:

— Чи не варто було купити хату, щоб тільки бачити те щастя дітей?

— Ти сам велика дитина! — мовить до нього дружина, усміхаючися.

Посадили щепи після пляну — до міри. Посадили їх так рівно, що, звідки не зайдеш, усюди проста лінія. Спровадив двад-

цять щеп — та показалось, що зовсім мало того. Почав жалуватися перед знайомими. Тут дістав сливу, там дві черешні, там вишню. Назбіралось до сорок штук — великий шмат землі засадив деревцями. Порішив їх садити від межі до межі на всю ширину городу.

Ізза цього виринула в нього перша суперечка з сусідами. Перечили йому. Казали, що дерева на межі кидатимуть тінь і вони не будуть мати користи із своїх огородів.

Ані в гадці йому це було. Не міг зрозуміти, як може йому хтось перечити, щоб садив у своєму саду, що хоче, де захоче, й як схоче.

Прохали, сварилися — не вважав. Зробив, як уважав за відповідне. Розійшлися в гніву й довго не обзивалися до себе.

Степан побачив, що власна хата має побіч гарних сторін і менче приємні. Та не брав собі цього до серця. А все ж таки було йому не мило, що поперечився з сусідами. Виходить, що житимуть навіки коло себе, й уже в перших днях стають собі ворогами. А що буде далі? Потішав себе, що це тільки зразу. Потім привикнуть до нього. Адже це таки новина!

Його господарство почало побільшуватися. Рискалі, сапи, тачки... Не було для, щоб не приніс чогось до хати. Сам копав город по-

заранками, робив грядки, рівно втинав їх, такі гладенькі висипував, такі дрібненькі, пухкі. І насіння добув усілякого... Та засівала грядки Ганна.

Коли вже було пізно ввечір, коли вже були по роботі, довго ходили ще по городі, подивляли свою працю, радилися, де б то ще що засіяти, котру частину лишити на картоплю, де засадити кукурудзу... До ради все встрявали діти. Вони — що помагали, а що вже толочили, але таке проявляли завзяття до праці, такі в їх роботі почувалися радощі, що годі було їх проганяти. Всюди встрявали із своїми чотирма новими.

*

Як раз випала засуха. Степан тільки з бюра, зараз коновки в руки і носить воду з подвірря до городу. Підливає що-день грядки. І якими то гордощами наповнювалася його душа, коли в людей ще не посіяно, а в них уже зеленіється. Як би міг, витягав би ті рослинки з землі. Але він таки справді витягав їх. Підливаючи що-вечора, додавав їм стільки сили, що на другий день соняшна спека не то, що не вялила їх, але на очах підгоняла їх угору. Не було слів, щоб міг висказати ними своє щастя.

Та в другій половині мая повіяв нагло холодний вітер із півночи. Уже під вечір знати було, що не добром воно скінчиться. Сумно лягали люди в цю ніч спати. Ніхто не віщував добра. Казали всі, що пахне приморозком.

Коли вранці Степан виглянув крізь вікно, побачив срібний полиск замороззя на траві. Одягся чим скорше, горів із нетерплячки, непевности. Приходить до городу і як би його підкосило. Усе почорніло, все привяло. Картоплю вже підгорнув був — тепер вона встелила своїм чорним листям краї купинок, прилягла до землі. Там, де вчора кукурудза пишалася — сьогодня чорніється пуста земля, сліду із рослин нема. І фасоля пропала. Пішов поміж грядки. Огірки так і прилипли своїми листками до землі — уже нема в них життєвої сили. З помідорів сліду не стало — в одну мить щезли; капуста, калярепа, горох — усе, куди не гляне, пропало. Стояв так, похнюпившися, не міг уже кроком рушитися. Нараз чує, як коло нього вибухає плачем дружина.

— На що я так працювала, на що я стільки сил своїх у той город закопала, щоб за одну ніч та й усе марно пропало! От, порадувалися своїм власним городом. Стільки грошей закопали, стільки праці затратили!

Не було як її потішати, бо й Степан такі самі думки думав. І він трохи не минався

з жалю. Але подивився на сусідські городи, а там так само стоять люди й ломлять руки, прислухається, аж то скрізь голосять, як по мерцях. Що правда, нігде ще не було такої ярини, як у них, але картопля, кукурудза, фасоля скрізь уже посходила, капусту теж майже скрізь позасаджували. Усе пропало.

І тоді, зворушений своїм і людським горем, підступає Степан до сусіда, що з ним не обмінявся словечком від тоді, як засаджував садок. Питається, чи має велику шкоду. Той показує йому, скільки має втрати, але що то та його втрата! То Степанова! Ото раз серце може боліти.

— То не було на все місто такої ярини, як у пана! То раз кара божа! Яка шкода! Стільки пан не напідливалися! Я, було, дивлюся й кажу: ото раз робітник! Такий пан то показує всім людям, що значить працювати. А то — от що! Ой, таке то з землею. Ти її плекай, ти її пести, ти їй догоджуй, а вона тобі, от, як заплатить! От, як тебе осиротить!

— І що ж? Уже пропало — думаєте? — питається непевно Степан старого господаря.

— А хто ж то може знати, яка в бога сила! Що бог дасть, те й буде. Картопля піднесеться, пустить свіжу гичку. Припізниться, але буде. Горох також ще відновиться. Раз якось уже й зацвів був, та як ударить град,

то стовк його до чиста. Люди вимикали, а я лишив. І знаєте, те стовчене поживкло, зсохло, а десь від споду добулася свіжа зелень і виріс і цвів і родив, як ніколи! В бога все можливе. Але фасоля, капуста, огірки пропали. І кукурудза, що більша, пропала. А та, що не відросла ще від землі, або за грудкою була схована, що то так поживкла, може ще піднестися. То таке з землею, як із дитиною. Ти годуй, то воно тобі життя звеселить, а нераз ти її плекай, пести, годуй, дозирай, а воно тебе в гріб стане вганяти. Так само й земля. Ая... Велику втрату пан мають...

Розсталися, як приятелі. Обєднало їх спільне нещастя.

Коли після скількох днів притих вітер і засвітило сонце, люди забралися знов до роботи. Найбільш мали праці ті, що вже засіяли були лани кукурудзи. Мусіли переорювати наново. Але перше горе минулося й народ забрався рятувати, що давалося ще врятувати.

Зачали Білинські працю наново в своєму городі. Вже не засіяли, не засадили того всього, що втратили, але все ж таки багато ще доповнили. Надіялися, що будуть мати доволі усієї ярини.

ХМАРИ НАВИСЛИ.

Ледви почало світати — була може третя година вдосвіта — як Білинський проснувся і зараз таки встав із ліжка. Одягаючися, відмовляв ранішні молитви вголос.

Він молився по польськи, хоч був греко-католик. Але хоч виріс у польському дусі, що й молився по польськи, святкував свята тільки в греко-католицькім обряді, діти хрестив у церкві.

До церкви ходив на велику службу божу, але на ранішню службу ходив до костела. Так само, хоч латинського різдва не святкував, ходив, зглядно тепер уже їздив, постійно на „рорати“. І молився по польськи.

Дивна в його душі була мішанина: пошани, а може замилування до латинської містики і страх перед зміною обряду. Із греко-католицьким обрядом ніщо його не вязало. Не може сказати, щоб не любив його. Але не міг стерпіти того, як прийде гарно одягнений у чорний плащ чи сурдут до церкви і тут побілять йому одіж кожухами. В костелі він мав свою лавочку, чи радше місце в лавочці, якого йому ніхто

не засідав, бо вже знали, що на ранішню службу це місце „Білінського“. А в церкві лавок не було. Стояла під стіною одна лавочка для стариків, і коли він тільки приходив до церкви, робили йому там місце. Але відчував в-одно ту ласку, яку завдячує тим, що йому посуваються. Бо, посуваючися, давали йому це відчути: ось знай!

І не любив того співу усієї церкви. Сам не співав ніколи. Співав тільки вдома т. зв. „ґодзінки“: „Кєди ранне встайон зоже“ — підчас того, як мився, чесався й одягався після миття, але то не був спів, тільки речитатів.

Взагалі Білинський, як і багато йому подібних урядовців шляхецького роду, греко-католицького обряду, не могли б означити своїх релігійно-обрядових і національних почувань. Наприклад ніколи не сказав би, що він Поляк. Почував і признавав себе „Русином“, але по вкраїнськи не балакав у родині ніколи. Вкраїнську мову знав добре — адже виріс на Поділлі — але вживав цієї мови виключно в зносинах із селянами (вже з міщанами закидав по польськи!) — і вдома із службою та робітниками. Писати вмів теж тільки по польськи.

Степан одягався вдосвіта в стару одіж, затягав на себе полинялий халат, подерті старі черевики і йшов у такому одязі по

господарці. Перш усього будив службу, казав давати їсти товарові й коням, а коли вже знав, що й наймит і наймичка прочуняли із короткого літнього сну, йшов у город, роздивлявся, чи нема де шкоди і помалу з городу виходив у поле.

Що-ранку, заки ще забрався до роботи, перейшов то цей, то той шматок поля й обдивився, чи нема спашу. Бувало, що заскочить іще міщанські коні в кукурудзах. Тоді заганяє їх немилосердно, виводить таксаторів, але зараз віддає, як тільки пообіцяють йому звернути шкоду в-осени. Звичайно обі сторони незабаром про це забували. Любив пострашити, бо після такого випадку багато балакали про те, як то він удосвіта вже в полі, і всякий уважав, що, як тільки починає світати, треба пильнуватися, щоб не пасти коней в кукурудзах Білинського. Бодай береглися, щоб їх ніколи там не застав. Коли упали в ночи роси, Степан звичайно пізнавав шкоду, відказував так, що було чути його голос до всіх сусідів, але злочинця спіймати не міг. За те найблищої днини вставав іще раніще.

От і сьогодня він встав дуже рано. Одягається і розглядається по хаті. Мав посилати сина за робітниками. Ще нема пів до четвертої. Вийшов на подвірря, збудив наймита й пообходив із ним стайні.

Три тирольські корови, куплені на ліци-

тації в одному дворі, вилегувалися вигідно. Степан спеціяльно на одну з них звертав увагу. Вона вже трохи за довго затягала з телям. Сподівався вже перед тижнем, а то й сьогодня ще нема. Що-ранку встає з надією, що як іще не втелилася, то не довго потріває. Але красуля дивиться йому спокійно в очі. Ще ніщо не трівожить її спокою.

Кинули коням сіна і приготовлювали обрік. Вони тяжко працювали, возили ввесь день снопи від ранку до пізньої ночи. І вже зорали скілька шматків на озимину. Треба добре годувати. Степан видавав сам обрік і був завсігди при тому, як наймит перемішував овес із січкою. Любив повторяти польську приповідку: „Паньске око коня тучи“.

Потім випустив безроги, щоб пробігалися.

Коли наймит нагодував худобу й забрався чистити стайню, наймичка вичищувала зпід свиней і випускала дріб. На подвіррі счинювався чим раз більший рух. Тут починає піяти півень, там ґеґають гуси, квакають качки, там собака скаче і гавкає на индика, а индик дується і пересварюєть з напасником.

Цей гамір відзивається і в хаті. Перша за Степаном встає його мати і йде на подвірря спершу до дробу, потім стає коло наймички, й дивиться, як вона доїть корови.

Далі встає Ганна. Їй уже тяжче підвестися.

Вона така перевтомлена в-одно. То та вічна праця, важка, над її сили, то діти, що то одно за одним приходять на світ і не дають їй видихатися. І вдень її мучать, і вночі не має спокою з ними. Ах, як вона полежала б іще годинку-дві! Та що ж робити? Тяжка праця жде її, не встанеш загодя, не наздогониш уже дня! Встає, ледви підводиться, але встає.

У хату входить Степан. Кине оком на годинник: четверта. Стає коло Іванка, що лежить на сінинку на землі, й будить його.

— Іванку, вставай! Чуєш? Вставай!

— Що тато хочуть? Чого тато хочуть? — бороніться сонний хлопчина.

— Вставай, іди по робітників!

— Ще час, ще рано, я хочу ще спати... трохи не крізь сльози мимрить Іван.

— Вставай, не маю коли жартувати з тобою.

При цих словах стягає з нього покривало й малий хлопчина мусить насилу протирати очі.

Встає й сонний одягається, сонний із хати виходить.

Батько розповідає йому, до кого має йти, хто взяв іще зімою гроші на жнива, й коли син уже за ворітьми, Степан іде в поле.

*

Дорога веде крізь город. Він загляне сюди-туди, але вже він не той до городу, що в першому році. За той час хату поклав, худоби придбав, винайняв двадцять два морґи поля й обробляє його.

Те поле забірало в нього ввесь час, усі сили. То не жарт дати раду такій господарці. То не один господар, що має двадцять морґів поля, ввесь рік коло нього марнується. А він може присвятити свому полю тільки досвітні години до ранішньої пів-до-осьмої, полудневі від пів-до-першої до третьої й вечірні від шостої. Тут уже до темної ночи. Нераз до півночи. Поза тим праця в бюрі.

Так його те поле зловило в кліщі, що дихнути свобідно не дає. Одна праця наздоганяє другу. Тут би орати, сіяти ярину, садити, а тут уже приходить сапання, полення, там ще не обернувся, вже й жнива за плечима; коли раз зачав із жнивами, то з ніг паде. То жито, то пшениця, то ячмінь... овес... то оранка... то озимину сій, а тут уже кукурудзи доходять, ще з цим не впорався, вже дери картоплі... Гірка година...

Одна тільки розрада, що днину бог дає довгу. Доки має йти вранці до бюра, то добрих чотири-пять годин може працювати. А ввечері, хоч уже не так довго, але все ж таки до пів-до-десятої може побути в полі. Тепер, як раз, вечорами найкраще працюється.

Скосили ячмінь — тільки ввечері можна його вязати, як уже роси впадуть. Щастя, що місячні ночі.

От, вчора вязали снопи поза одинадцяту годину: він, слуги й діти. Коли відходив із поля й глянув на свою працю, аж за голову вхопився. Але бо й плечей не чув своїх. Випростувався. Ще й сьогодня чує, що нахилявся вчора над міру. Але хіба ж то й сьогодня не жде його те саме? От, Іванко — як він утомився, і вже мусів іти по робітників. Жалко йому було хлопця, але що ж робити! Не піде ж сам, шкода йому кожної хвилини, а мусить хтось піти.

Вийшов у поле. Кинув оком довкола й подумав:

— Гарна буде днина!

Мряки постелилися по всій рівнині. Така роса впала, що йшов, як у зливний дощ. Промочив одіж і почував у ногах холод. Йому треба було тепер погоди. Доки збіжжя не буде під дахом у стодолі, доти така мряка — благодать. Вона віщує гарячу днину, суху, погідну.

Степан пішов на той помірок, де були кукурудзи. Був іще закуток, де вже двічи сапано й ще полишалися густі кукурудзи. То вони люблять простір. Як било від била далеко, то шульки роскішно розвиваються. І росте їх два-три на одному шумилинні і

зерном наливаються повним, здоровим, мучним! А як воно, біднятко, обтовкає собі одно до одного ребра, то так, як ті сухітничі діти, що то їх десятеро в одній кімнатці, і ні світла в них, ні сонця, ні повітря, ні страви здорової...

Ось туди звернув свої кроки Степан. Думає — найвищий час промикати кукурудзи. І їм полекшить, та й корівкам своїм останній літній празник справить. Ще оце, та й уже кукурудзянки в цьому році не дістануть, хіба суху січку в-осени та зімою.

Ішов, потопаючи в мряках. На десять кроків перед собою не бачив нічого.

Його думка працювала сильно. Згадав ні з цього ні з того, що як раз тепер десь западає рата в банку. Треба добре покрутити головою, щоб роздобути гроші. А тут, у добавку, замісць, щоб користуватися полем, треба в нього вкладати і вкладати. Ще доки змолотить та поки зможе продати збіжжя — треба і косарів і молотільників. А банк не жде.

І поплили думки про те, як то він заліз у той банковий довг. То ще, як хату ставив. Що вже їздив по дворах (усюди мав обіцяне дерево), та звозив дуби на підвалини, на вязання стін, там ізнов дістав ялові бруси на заміт — все ж таки треба було багато докуповувати. А грошей біг дасть. Уже й на

площу з городом не ставало. Тоді поїхала дружина до батька й привезла трохи. Не багато того, але міг заплатити площу, звіз дерево, позадатковував робітників. Минулася йому осінь та зіма на звоженні матеріялу, а на-весну хата стояла під побоєм.

Тепер зачалася його жура — як роздобути гроші. Подався до банку за позичкою. Мав щастя й дістав. І тільки так зміг скінчити будову хати. А що вже приватно напозичувався у купців! Того й не перечислить. Вся платня йшла на борги.

Жили тим, що придбали в городі, а вже десь-колись, на велике свято, дружина зварила з курки росіл. Стільки й їли мяса. А все ж таки здійснив свої мрії. Поклав собі хату, велику, вигідну, здорову.

Але, як потім почали його притискати борги, став розглядатися, до якого б то заробітку взятися, щоб і чесно й корисно.

Годував свині. Не може вже сказати, щоб не мав із того користи: як не кожну, то що другу рату ними заплатив. Але чим далі, все більше почував, що тісно йому стає. То — як маєш вичислені гроші й знаєш, що розходи більші від приходів, то, щоб ти як числив, ніщо не вийде! Бувало що-дня вистоює над своїми безрогами й міркує, скільки приросло на них від учора. Бо то одинокий прибуток, необнятий в тісні рами

рахунку. Вигодує краще — більше заробить. Не пощастить — пропало.

А вже найгірше дошкулювало йому те, що сина післав до ґімназії. Треба платити за станцію. Не багато — але й дуже багато! Цих дванадцять ринських, а одіж, а книжки, а дорога до нього — скільки те все робить — ніколи б був не подумав!

І коли він так побивався за заробітком, почали люди балакати про ліцитацію на громадське поле.

Не надумувався довго — станув до ліцитації. Думав винаяти пять-шість морґів, щоб розвести трохи ширшу господарку. Та не спамятався, як заарендував на ліцитації двадцятьдва морґи на шість років. Так був розгарячився, що не надумувався, чи треба йому стільки, чи зможе він дати раду. Та, як вийшов із маґістрату, як повіяла на нього струя свіжого повітря, він за голову вхопився.

Що він мудрого зробив! — не покидала його думка. Пощо було брати собі на голову такий тягар? Чи зможе подоліти його?

Страшно пригнобило його те все. Та вже ніяк завертатися. Ішов, мов запаморочений. І як іще була в нього бодай хоч дрібка фантазії, що ось то він буде господарювати на двадцятьдвох морґах поля, то жінка прохолодила його таки докраю.

„Хто тобі на тому полі буде робити? Чо-

ловіче добрий! Що ти наробив? Адже ж то двадцятьдва морґи! Та то тільки зорати!“

Трохи не плакала з досади. Але того, що сталося, не завернеш.

Ох, переміряв він ті помірки вздовж і вшир, заки їх став орати, порозсипував на них тих своїх дум гірких та невеселих, поки зібрав пошарпані нерви до купи, доки не заставив своєї волі перетворитися в тверде діло.

Але, як уже раз запанував над собою, пішла робота одна за другою. Розстарав насіння: позичив його у знайомих дідичів, — купив плуг, борону, нарешті здобувся на пару сильних коней.

Зачав орати.

Хто ставав із ним до ліцитації — і, перекуплений, одійшов із нічим, дожидався нетерпляче, як він мусить запропастити себе, бо не зможе дати собі ради. Насміхалися з нього, вважали його раз божевільною, а раз пропащою людиною. Чи ж би забув, що він урядовець, не рільник!

Але тепер стали свідками його завзяття. Мали нагоду подивляти його поворотливість, його енерґію, його невичерпану силу, бачили, як сам увесь вільний час ходив за плугом і то не як хтобудь, але так орав, що пари йому пошукати — дивилися на це й неначе води в рот набрали. Вже ясно їм було, що

він не пропаде. А ті, що знали його маєткові відносини й спосіб його життя, не вагалися позичати йому грошей, скільки би не забажав.

На весну дізнався, що є в одному дворі ліцитація. Поїхав і купив три корові. Таких не було на все місто. Як ішли на пашу, люди очі собі зривали. Лице викривлювало їм із заздрости.

А Степан чув в-одно більш тверду землю під ногами. Вростав у неї і поростав від неї. Дивився в будуччину весело.

Але минуло три роки його господарки й він одно тільки знає: робить, як божий рік, без віддиху, без відпочинку. То вдома працює, то в полі, то їздить до сусіднього великого міста й продає масло, сир, збіжжя... але грошей ніколи не має при душі. Його господарка розростається. Поставив велику стайню й стодолу, привів до ладу хату, купив, що їм не доставало з меблів, платить банкові рати, платить приватні борги, але й в-одно робить нові. Все при грошах і ніколи...

Не жиє вже безнадійно, бо все сподівається продати добре земельні плоди і ввесь господарський приплодок — безроги й телята, і в-одно може будувати тільки на тому свої дальші грошеві пляни; на всякий спосіб не опиняється в безнадійному становищі

й не попадає у роспуку, як це бувало давніще, але й ніколи не може вибрати за свою працю стільки, скільки надіявся.

То жито змерзне в квіті, то гречку вітер спалить, то град зачепить крилом який помірок, то на кукурудзу засуха вдарить, то картопля замокне й пріє... Одним словом, хоч бог милував його від катастрофи, все щось не дописує йому, ніколи не візьме того, що думалося... Не стає й не стає...

Не покидає його одно: надія. Надія й сподівання.

І це держить його на силах, це дає йому завзяття до невтомимої праці.

А все ж таки сьогодня бачить, що не дало йому поле того, чого надіявся. Він думав, що відразу очиститься від боргів, а то не йде. Вже більше працювати не всилі. І проворніще вести своїх діл теж не може... А от, хоч би й тепер — на рату нема грошей. Мусить продавати вепрі. А як би то він виглядав, коли б перетримав їх іще з-пів року. Тепер вони зачали добре годуватися. Кожний дальший день за два дотеперішні стане. Та й зерно приходить. Тільки б годувати. А тут мусиш продавати.

Коли то він уже позбудеться цих боргів, щоб міг працювати на себе, не на те, щоб латати діри!...

У-мить станули йому перед очі всі йо

вірителі... і стільки їх нараз побачив, що почав зневірюватися, щоб міг їх скоро заспокоїти.

А тут згадав, що підростають діти; треба їх до школи посилати. І злякався. Коли б бодай одного збувся — боргів! Не буде він паном своєї волі, це вже йому ясно! Нехай би бодай одно залагодив. Нехай би знав бодай, що тільки на дітей працювати має, а то, як ще й боргів не збудеться...

Покинули його нараз усі сили. Не міг сьогодня працювати. Скинув кукурудзянку на купу й пішов у напрямку, як до хати. Ішов сумний, нахмарений...

Не вдовольняло його сьогодня життя...

ДНІ ВЕСНИ ІВАНА БІЛИНСЬКОГО.

Іван не міг довго прочунятися із сну. Як тільки батько почав його будити, він мав враження, що мусить утікати; за ним гонить із усієї сили погоня й ось нараз усе звалюється йому на плечі — уже ніяк не втіче. А втім, замісць тих страховищ, що гналися за ним, бачить перед собою постать батька, який стоїть похилений над його постіллю. Почуває велику полекшу на серці. Ото ж те все поганий сон був — більш нічого?

Хоче обернутися й прилягти головою до подушки, іще б на хвилинку заснути. Як дуже він іще хоче спати. Уже заплющив очі й той ранішній, той найважчий сон склепив йому повіки, в-одну мить навіяв на нього сонного чару.

Ах, що це? Чому його так мучать? Що за нещаслива година, що він не може спокійно полежати?

Насилу розплющує очі, розкриває їх під впливом немилих слухових вражінь. Чує, як хтось кличе його по імени, так терпко накликає... Підносить голову й розгляда-

ється... Ах, це батько... Чого ж він хоче? То ще так рано, ще ледви розвиднілося...

Мусить вставати! Робітників треба привести — мають вязати за косарями. Він думав, що вже вчора все повязали, прийшли ж після одинадцятої до хати.

Кинув очима на годинник: ще нема четвертої. Він не спав навіть пять годин. Ах, який він нещасливий. Як радо подрімав би ще, або бодай полежав трохи.

Але голос батька був такий рішучий, що не міг противитися. Він знав, що не мине його горе. Мусить іти, нічого не порадить. Як батько раз скаже, що треба йти по робітників (ще як би то що инче, але то робітники), то вже нема ради, нема способу звільнитися. Його роздумування мусіли нагло скінчитися, бо покривало злетіло з нього й опинилося високо в руці батька, і в ту ж мить полетіло на дитиняче ліжечко.

Почув:

„Доки буду стояти тут над тобою? Думаєш, що маю час бавитися з дурнями?“

Тепер уже знав, що не жарти. В одну мить схопився на рівні ноги й почав одягатися. Голова так йому важила на вязах, що трохи не покотилася з карку на землю. Але Іван почув нараз у тілі немов приплив енерґії, розкрив широко очі, потряс головою

її уже як би не спав ніколи. Слухав, що батько йому викладає.

Сьогодня бодай недалеко, думає: пів милі... Можна ще буде спати трохи, як повернеться.

— А йди раз-два, бо люди підуть у поле, нікого не застанеш вдома.

І почав вичислювати назвища селян, що позабірали ще взімку завдатки, або й повну належитість на роботу вліті.

Іван записував собі всі назвища й відразу почував якусь неохоту до своєї мандрівки. Знав, що не то половини, але й пятої части не приведе з того, що вичислює батько. Тих не застане вдома, ці, хоч і будуть, зачали собі роботу, одні сусідові помагають, инчі до пана нанялися, вчора робили, й на сьогодня обіцялися. Своє знаряддя лишили в застав, що прийдуть: хто серп, хто косу. Коли б бодай дві-три жінки привести.

Ех, як він не любив ходити так від хати до хати й прохати. Мав те почування, що скликає людей на якусь даремщину й від доброї волі та охоти цих людей залежить, чи схоче хто з них прийти, чи не захоче. Хто зробить ласку, а хто знов таки так наклене в душі, але, щоб спекатися, вже бодай раз піде. То ті, що то в-одно відмовлялися від візвання, нарешті бачуть, що годі довше зволікати.

Ох, який це тяжкий був обовязок, який немилий!

Іван одягся врешті, умився (сполоскав тільки лице, розуміється, вже в сурдуті), напився сирого солодкого молока, зовсім холодного, взяв шматок хліба в кишеню й вийшов із цим з хати.

Подув свіжого повітря отверезив його в одну хвилинку.

*

З подвірря зійшов на польові стежки. Потонув у морі мряки й роси. Промочив в одну мить черевики. Із кукурудзів, що поміж них вела польова стежечка, налітав на нього рясний дощ роси. Ішов і міг роздивлятися не далі, як на десять кроків, поза тим простягалася непроглядна стіна мряки.

Почував себе без краю нещасливим. Не виспався, не відпочив по вчорашній праці й уже мусить томитися ходою. Іде ввесь уже мокрий. І так холодно йому!

Не одягався, бо з поворотом зігрівся б; пішов у легкій сурдутині, тепер дріжить на всьому тілі.

Коли вперше батько післав його, був радий; почував признання для своєї самостійности. Батько покладався на його слово й діло. А в його батька це велика річ! То

людина, що дуже не любила виручатися. Сам робив усе: чи не вірив, щоб хто міг йому так добре зробити, чи не хотів нікому нічого завдячувати? А вже дітьми зовсім не послугувався.

Коли вперше стрінула Івана та приємність, він ішов на вискоки. Не стямився, як прийшов у село. Допитався до першого з краю, що його собі записав. Почав розповідати, про що йде.

Розуміється, знають, знають, що винні, але ще не можуть іти. Нічого для себе ще не зробили. Вже нічим разом.

Не перечився. Адже це таке ясне, що перш усього треба з своїм упоратися. Пішов далі. І так ходив від хати до хати — й не привів нікого. Обіцялися в трьох хатах на завтра. І він із цим вернувся. Радий був, що бодай на завтра будуть робітники.

Але незабаром щезла в нього радість, як батько вилаяв його, що, мовляв, дурень ти із своїми завтраками! Мені на сьогодня робітників треба було! Дурня пішли — дурень верне. Було не вступатися з хати.

Не міг зрозуміти того, як мав не вступатися. Не буде ж нікого за обшивку тягти. А вже найбільш йому було ніяково, коли на другий день ніхто з тих, що обіцялися, не прийшов. Вийшло на таке, як батько казав: „побачиш ти їх завтра!“

Від того часу ходив що-дня то в одно, то в друге, то в третє село. Бувало, що приведе когось, бувало, що вертається саміський. Уже привик до того, що не все діється те, що бажалось би! Спершу його це соромило, пригноблювало, потім був уже спокійний. Найбільш дошкулювало йому це, що мусів позаранками вставати.

Те скликування робітників налягло на нього тягарем, як панщина. Звичайно туди йшов без думок, без ніяких бажань — часто навіть дрімав-досипляв ночі.

*

Инакше вже верталося йому. Уже світило сонце. Туман мряки проріджувався; за те сильніще вибивалося довжезне пасмо імли понад річкою; воно гадюкою вилося над її руслом.

Іван давав волю своїм думкам. Найрадше любив роздумувати над своїми бажаннями, до яких тужить із усієї душі, але осягти їх не може. І в його мізку родилися прегарні світляні картини вольної волі, свобідного ділання.

Роздумував над тим, що то він робитиме, як підросте й буде сам собі хазяїном. Він инакше житиме, ніж його батько. Не буде так

запрацьовуватися на смерть, буде більш уживати приємностей.

От, батько коні має, чи їздить він коли ними? Чи казав собі хоч раз запрягти, щоб переїхатися ними до канцелярії? Або поїхав коли на прохід? Правда, що неділі сполудня каже собі запрягти коні й їдуть усі або в поле, або десь на село, де батько замовляє собі робітників на ввесь тиждень. Як би не те, то ніколи не їздили б на прохід.

Івана найбільше невдовольняло те, що не дозволювано йому поводити кіньми. Він їздив по сіно, по снопи, але мав суворий заказ не брати поводів у руки. Розуміється, він усе поганяв коні, але з яким страхом це було в нього сполучене. Ще в таких годинах, коли батько напевно був у бюрі, міг здогадуватися, що батько таки не знатиме, але як уже приходила та нещаслива дванадцята й шоста година, вже треба було добре вважати! Нераз так несподівано виринала перед ним постать батька, як ізпід землі!

Ще найщасливіщим почував себе, коли їхав по дрова до лісу. То треба було їхати більш, як дві милі. Виїзжали сполудня в неділю, заїздили до знайомого господаря, ночували на подвіррі на возі і, скоро світ, їхали в ліс.

Іван почував дивну роскіш у тому лісі.

Страх його обхоплював, боявся одійти далеко від воза, а тягло його в лісову глушину, відбивався від коней, воза й наймита, жахався, гукав, йому відповідали; накликуючися, доходив до Юрка, який, щоб його ще більш налякати, оповідав йому про блуд.

То як учепиться кого блуд у лісі, то може виводити людину всю ніч на одному місці, і доки не скинеш сурдута й не одягнеш його на виворіт, доти блуд тебе не покине.

Іван слухав того оповідання і вбивав собі добре в голову, щоб не забути, що мав би зробити, як би зблукався. Та все ж таки, хоч який небезпечний був той ліс, Іван не знав більшої приємности, як їздити по дрова.

Із лісу мусіли навезти повно „яськів“ до купілі, то знов бабуня казала собі привезти мішок муравлиння з червоними муравлями... Як було розлізуться мурашки по возі, як обсядуть їх — нещасна їм година! А яка це була роскіш!

Як тільки їхав на літні ферії додому, зараз одно ставало йому перед очі: їздитиме до лісу по дрова. Чи тільки служить у них іще Юрко? Він таких гарних пісень знав співати! Посідають на дрова й співають:

„Чорні очі, як терен...
Чорні очі, як терен, як терен,
Коли ж ми ся поберем?“

Іван підтягає за Юрком, і в його голові родяться незнані якісь почування...

„Де ж ти мене заведеш, коли хати не маєш?“

„Заведу у чужую, доки свою збудую“.

Іван мав повне зрозуміння для слів цієї пісні. Він пережив усю історію будування їхньої хати, ще малий був, але все, що тоді пережив, затямив навіки. Він співчує із тим бідолахою, що не має куди завести своєго кохання, не має де примістити своїх чорних очей, не має їм що зварити, не має що постелити...

Як довга дорога, співали оба, й Іван почував себе щасливим, що може чогось нового навчитися. Його товариші вміли так багато співанок, а він знав тільки ті, що їх попереймав од Юрка. І то міг учитися їх, як були далеко від хати, коли ніхто не чув їх, не бачив, не міг батькові розповісти... Було б йому, було б, як би тато дізнався, що він співає з наймитом хлопських пісень! Що він взагалі пісень співає! Не на це ж посилають його до школи!

А є такі, що не тільки пісень співають, але й у вишиваній сорочці ходять із довгою червоного стяжкою. Той його товариш, Славко, син священика, який він щасливий, що йому все те вільно, чого Іванові не дозволяють. Він сам їздить у поле, сам по-

ганяє кіньми. Славкові дають повну свободу. Не мучать його так, як Івана, що-року, коли приїде на вакації.

Згадка про початок літніх ферій захмарювала в-одно Іванові веселий настрій. Як нетерпляче дожидався їх, з якою трівогою, чи пощастить скінчити з добрим успіхом клясу?

І вже свідоцтво має в руках. Уже радощами співає його душа, почуває повну волю, летить на крилах додому... Але він іще не свобідний.

Зараз другого дня, як тільки прийде, мусить іти з мамою на відпуст до косцьола в сусідному містечку.

Сам відпуст приємна річ, навіть дуже приємна.

Ідуть польовою дорогого, серед нив. З ними йде так багато людей, одні переганяють їх, инчих вони минають. А прийдуть уже на відпуст — скільки там усячини у тих заїзжих купців. То під будами всякий товар порозкладають, а вже найбільше медаликів „срібних“, „золотих“, з матірю божою, серцем Ісусовим, св. Йосифом... А скільки образів, образків, а скільки всяких дрібничок! Ножі, ножики, гармонії, перстені, всячина!

Доки він те все пообзирає... в-одно має надію, що щось йому мама купить, але мама не має ніколи багато грошей. Скінчиться на образку до молитовника й на черешнях.

За те до „суми“, до великої служби божої, дає йому мама волю ходити поміж буди з крамом і обдивлятися на все.

Але як уже прийде „сума“, то — кара божа! Мама бере його за руку й веде до косцьола. Ледви можуть перепхатися. А що б дотиснутися, йдуть заздалегідь перед службою божою. Як там глітно, як душно, як там парно!

Зачинається головна відправа. Стає до „суми“ скількох ксьондзів, при бічних вівтарях правляться тихі богослуження. Іван не розуміє нічого. Тільки бачить, як снуються люди по косцьолі, як тиснуться насилу одні поміж других, як голосно моляться, стогнуть, зітхають, як руки ломлять у гарячій молитві.

Нарешті зачинається „казанє“. Виходить ксьондз на „амбону“ в білій суконці поверх реверенди й зачинає читати, потім щось розповідає, кричить, вимахує руками, страшить людей пеклом, сварить на них, ганьбить їх.

Іван розуміє його, бо він балакає по польськи, але не знає, чого він хоче. Все тільки про грішників, безбожників, що бога ображають, до косцьола не ходять, до пана бога не моляться.

Іванові починає робитися ніяково. Він до церкви ходить що-неділі, але не молиться. Молився, доки був вдома. Мусів кожного ранку і вечора змовити в голос „Ойче наш“,

„Здровась Марїа“, „Вєрже в боґа оїца“... Але відколи виїхав із хати до ґімназії, ніхто не жадає від нього молитви в голос. Пригадують йому кожного вечора, бо рано якось так минеться, — але він скаже, що вже молився й дають йому спокій. А він не молився ніколи. Тепер, слухаючи погроз лютого ксьондза, чим далі починає тремтіти.

Той ксьондз в-одно на нього дивиться і кричить що раз голосніще. Кричить, реве, не вважає, що в косцьолі не можна кричати. Зачинає плакати. Каже, що вже бачить, як чорти беруть на вила всіх грішників і несуть їх, щоб кинути в смолу. Таки каже, що бачить усіх грішників, що прийшли сюди до косцьола. О, як їх чорти оточили, як їх шарпають! Питається: чи бачиш, грішнику, чорта коло себе?

Всі оглядаються сюди, туди, починають кричати, плакати, Іван в рев, ледви його мати заспокоює... йому так лячно, так страшно, так його душить...

Не знає, що далі сталося, як його винесли з косцьола; памятає, що десь лежав на зеленій траві під косцьолом, увесь мокрий, позливаний водою. Як розплющив очі, всі, що були коло нього, зраділи. На щастя вже його більш не брали до косцьола. Пішов із мамою на місто й дістав повний капелюх черешень.

А той Славко ніколи не ходить на відпуст. І він не ходив би. Але мама каже, що кожного року перед кінцем півроку „офірується“ піти з ним пішки на відпуст, як привезе добру клясу. І він завдяки тому що року привозить добру клясу. От, і все нещастя.

Доки не ходив до ґімназії й доки мама не офірувалася ходити пішки з ним на відпуст, то їздили завсігди возом. Тоді то й відпуст був приємний. Ніхто не провадив їх до косцьола. Сиділи на возі й заїдали хліб із маслом і сиром, черешні, грушки, доки люди не вийшли з косцьола, та доки мама й тато не пішли з ними до міста купувати їм якусь памятку з відпусту.

А тепер то в Івана зачинаються ферії не тоді, як дістане свідоцтво, тільки, як уже повернеться з відпусту. Із свідоцтвом їде додому в почутті, що мусить завтра йти пішки подякувати богові за добре свідоцтво!

*

Ех, як би то инакше поплило йому життя, коли б він покінчив уже із школою, з наукою! Але до того ще так далеко, то так тяжко перелізти клясу!

Кажуть, що наука приємна. Іван ні раз того не відчуває. Приємно йому було вчитися,

доки вчив його дідуньо вдома читати й писати. Страх, як він любив вчитися. Навчився пізнавати букви, зараз перечитував собі, що йому попало під руки.

Потім пішов до школи. Знов було багато веселого й приємного у тій школі. Вчилися разом з дівчатами. Читали, писали, бавилися, співали! Доки не треба було вивчувати з „коменюша“ довгих речень по німецьки. Від того часу зачинається морока. Вчишся чогось, що ніяк не хоче влізти в голову.

Наприклад у ґімназії: професор завдає „звідси — досі“ й ти, хоч головою наложи, мусиш вивчитися. Прийде на ґеоґрафії до мапи, то замісць знайти на мапі те, що має розповідати, він мусить обернутися плечима до мапи і на память вичислювати назви гір, рік, міст, а помилиться, або пропустить одну назву — сідай! Двійка!

Не штука то професорові дивитися до книжки й слідкувати, чи він добре вичислює. А чому ж той професор, як викладає часом, то навіть і тоді мусить дивитися до книжки! Іван присяг би, що професор не вміє сам вичислити всіх міст у Німеччині, або всіх гір у Франції, а йому двійку дав за це.

Та й як уже запишуть двійку до нотесу, відходить охота до науки! Вже знає, що не будуть його питати з місяць або й більше.

Коли велика кляса, то запитають тебе три рази на піврік, і як дістанеш дві двійки — пропала твоя праця. Як уже дістанеш двійку, можеш відпочивати, хіба що професор схоче „зловити“ й скорше знов викличе. Такий, наприклад, Льоркевич то Поляка ніколи скорше не „вирвав“, тільки питав його тоді, як прийшла його дата. Кожний Поляк міг обчислити докладно, коли будуть його питати. А Українців любив ловити. І тішиться...

„У-у-о-о!.. У-у-о-о!..“ Виє на всю клясу. — Хлуопче! Нієцни хлуопче!“

І як уже записав другу двійку, то можеш і дві перші мати і таки не дістанеш доброї кляси.

Були такі вчителі, що їх Іван любив, і були такі, що їх ненавидів. Так само було з предметами шкільної науки.

Наприклад, дуже любив математику й природу. Професор так їх учив, що всього вивчувалися в школі. На лекції математики не було учня, щоб не навчився того, що професор їм показував. А вдома мали написати вправу. І що то за штука написати вправу, коли ти вмієш усе, знаєш, як написати. Сідаєш і пишеш. Професор любив, щоб чисто писати вправу. А що вони знали, як писати, й любили професора, то писали, як могли найбільш каліґрафічно. А за те, як „дзядзьо“ Льоркевич завдав нарисувати мапу, то кож-

ний мучився від одної лекції ґеоґрафії до другої тою мапою, врешті відбивали з атлясів, щоб збутися, хоч знали, що за погану мапу дістанеться двійку. В школі нераз позичали собі мап, взагалі пускалися на найбільші шахрайства, щоб тільки видурити ту першу клясу.

Згадавши це, Іван зітхнув. Подумав з трівогою, хто то нарік буде вчити в них ґеоґрафії? Ой, коли б инчий професор. Нехай би вже був найлютіщий, щоб тільки не насміхався, як учневі похитнеться нога! Коли б бодай не глумився з чужого нещастя.

І зараз перескочив на инче. Чи фізики й математики буде вчити той самий учитель, що досі? Ой, коли б! Справді, за три роки він не знає, що таке вчитися математики, природи, фізики. Усього вчиться в школі, все присвоює собі іграшкою, вивчується з приємністю. Ей, коли б так усі професори вчили! Принесе звіря, то знов учні понаносять квіток — приглядаються, розбірають і не знати, чи бавляться цим зіллям, чи вчаться. Досить, що по лекції вміють багато нового, й на другий раз питає їх професор, як би бавився з ними. То цього запитає, то того, з усією клясою порозмовляє, нікому не пише ані доброї, ані лихої ноти, здається навіть записника не має; ніхто його не боїться, він

ні на кого не кричить, ні з кого не насміхається, любить жартувати з усіми, раз поважний, раз веселий, усміхнений... Не вмієш, він викличе сусіда, той скаже, ти повториш, а на другий раз твій сусід забуде щось, то ти за нього скажеш. Майже нікого не подає на конференцію, хіба таких збиточників, що то тільки збиткують і ні на що не вважають. А вже на свідоцтві — то кожний має добру ноту, один ліпшу, другий гіршу, але бодай „достаточну“ кожний, бо всякий щось уміє.

Коли б так усі вчили, то було б любо ходити до школи! Кожний радо вчився б, бо наука була б розривкою. А тепер наука — то чисте нещастя.

На Івана налетіли гіркі думи. Тепер були ферії, він скінчив третю клясу щасливо. Може спокійно спати, бавитися, їздити в поле, робити, що схоче (забув, що батькова воля вяже його свободу), а ось чогось йому сумно. Як тільки згадає про школу, не може отрястися від тих гірких переживань, що їх зазнав протягом усього року. Скільки то відплакав він у школі кожну двійку, скільки не намучився, вечорами лягаючи й ранками до школи збіраючися, скільки то не напсувала вона йому всякої забави.

Підуть, було, на весну збірати комахи — так весело їм, так приємно, — субота, завтра

неділя, науки нема! Гурток молодих хлопців, — бігають, бавляться, співають, один наввипередки другого шукають цінних комах, а тут нараз згадається йому двійка з ґеоґрафії, або з греки, й вже де не щезли всі його радощі! Замісць щоб бавитися, вживати роскошів лісової прогульки — він докоряє себе, як міг іти до лісу на забаву, краще було вчитися. І що скаже мамі, як дістане лиху ноту на свідоцтві? Чи зможе сказати, що вчився в-одно! Що нікуди не ходив, тільки вчився? Адже ж це неправда була б! Чому не сидів сьогодня вдома над книжкою, тільки пішов до лісу? І вже де не щезали всі його радощі, де не пропадав увесь його спокій. Він далі брав участь у забаві, але вже двоївся.

І сьогодня — от, яка гарна, соняшна днина, повернеться додому, може робити, що схоче. Або поїде в поле, або піде в сад і читатиме книжку, а ні — то може в ліс піти на гриби, купатися, рибу ловити — словом, може робити, що собі сподобає, а от на голові в нього всі ті журби, що їх пережив, і ті, що ждуть його. Кажуть, що чим вища кляса, тим професори гірші пси! Тільки ждуть, щоб знищити учня.

А то ще так далеко до кінця, так іще дуже далеко...

З битого гостинця зійшов Іван на сте-

жечку, що вела через сіножать. Його очі захопила краса ріжних барв квітів. Почав збірати їх у китичку.

Його мама дуже любила польові квітки, і він, як тільки був у полі, все збірав їх і приносив коханій своїй мамі. Вона хоч яка була занята, завсігди візьме їх у руки, роскошується бодай хвилинку пахом квіток, приглядається їх барвам, звертає Іванкові увагу, які з них найкращі, та які вона найбільше любить.

Він назбірає найблищої днини як раз таких квіток найбільше.

Сьогодня кинувся рвати незабудьки. Йшов здовж потічка, що перепливав толоку, й збірав над його берегами незабудьки. Сині, повні, широколисті... Дивлячися на них, почував у душі проблиски якоїсь невідомої туги...

Незабудьки... Чому вони незабудьками називаються?

УДАРИВ ГРІМ.

Степан Білинський ішов до бюра. Хто не мав годинника, міг означувати час після того, як переходила попри його вікна висока постать Білинського. Все в одній і тій самій годині, навіть хвилині! Ішов до бюра так, що з ударом восьмої години він входить на коридор свого уряду.

Ішов до бюра Степан Білинський і в-одно підносив капелюх, розкланюючися. Його поздоровляв усякий, кого стрічав і він на кожний привіт відповідав уклоном. Здоровили його Жиди задля його справедливости й безсторонности в бюрі і задля того, що його не купиш. Здоровили міщане, бо уважали його своїм чоловіком зза того, що працював на ріллі, поздоровляли його селяне, бо поводився з ними людяно в уряді.

Не робив ні для кого виїмків і ні з ким не поводився инакше, як з инчим. Всі в нього рівні. І за те не любили його пани-сурдутовці. Пани-дідичі не могли його стерпіти, що, як приходили до його бюра, мусіли ждати своєї черги. Не раз і десять селян відправляв, а панові, коли прийшов пізніще, ждати казав.

Бувало, що таки селянин із того самого села хоче дідичеві зробити місце, але Білинський не бачить простягненої руки дідича й бере книжку селянина, що подальше стоїть, але раніш прийшов.

А вже щоб проявляв до кого якусь спеціяльну уважливість, того хіба ніхто не міг ждати від нього.

Міські пани-бюровці не могли дарувати йому, що йде вулицею випростований і жде, аж його поздоровлять; тоді йно що відклонюється. А хто його не привітає — не жди, щоб він скинув капелюха. Уважав себе вищим над усіх своїх товаришів: не пив з ними, в карти не грав, грошей не тратив і не позичав, у жидівських кишенях не сидів — за картові й кнайпові довги.

За те ніхто з тих бюрових урядовців не працював стільки, як він — ні в бюрі, ні вдома. В бюрі працював шалено — за двох, трьох. Він не смів мати залеглостей, бо не міг висиджувати поза урядові години, або брати працю додому. Він мусів рівно з ударом шостої вечора йти додому, бо там ждала на нього инча праця. До тої пори мусів усе покінчити, щоб ніхто не смів робити йому закиду.

Як приходили місячні або річні замкнення рахунків — инчі сиділи до сьомої, восьмої, десятої навіть і сліпали над книжками. Він

в-одно о шостій виходив із бюра, бо в нього все було в ладі.

Почував свою вищість в уряді й поза урядом; Степан Білинський нікого ніколи не здоровив і на нічиєму привіті йому не залежало.

Шанував власть. Мав привіт для свого начальника, для начальника суду й обох священиків.

І священики його поважали. Польський за те, що ходить що-неділі до косцьола, і що на різдво брав у косцьолі оплатки, — український за те, що хоч дім вів по польськи, навіть до косцьола ходив — тримався греко-католицького обряду бодай на стільки, що діти хрестив у церкві, греко-католицькі свята святкував, паски святити завсігди його прохав, сповідався й причащався у церкві.

Був звичай, що в перший день різдвяних і великодних свят уся місцева інтеліґенція польська сходилася у польського каноніка, українська на греко-католицькі свята знов у свого пароха.

Крім того були вибранці, які мали вступ до обох священиків. До них належав Білинський.

Але як на вулиці, в бюрі, в крамниці, де б не було, держав себе гідно свого суспільного становища, так і на тій роковій гостині він був собою. Для всіх чемний, ні

для кого не принижений. Не їв над міру, пити — не пив уже майже ні трохи, — виходив, як тільки перший гість покинув хату. Був на кожному кроці, в кожній дрібничці статочний.

Чи і в бюрі супроти товаришів?

Ні.

Там він знав тільки головного начальника, поза тим нікого, ні старших, ні рівних собі. Своє робив і ніхто його не обходив. А як хто хотів станути йому на мозіль, або й станув, то так його здорово трутив, що й сотного відходила охота зачіпатися.

А для підвладних? О, ті мали гірку з ним долю! Як сам робив без віддиху, так і на них наставляв немилосердно праці стільки, що угиналися під її вагою. Дістатися під руку Білинського, ого! Значило це або загребати себе навіки, або здоровля покласти під навалою роботи. Бо то не всякому служило так здоровля, як йому. То не всякий із бюра — та до тяжкої фізичної праці, так, що бюрова робота, хоч би й яка завзятуща — це солодкий відпочинок! Хто з бюра та до „гандельку“, або по простому — до шиночку і там пив і сидів згорблений над картами в тютюновому димі — певна річ, що такий не міг почувати приємности в сидженню при бюровій роботі. Такий не то, що не працював залюбки, він сил не мав до сидіння, до цієї

праці важкої, яку вложено на нього. А Білинський не вважав ні на що. Знав, скільки сам зробити може в бюрових годинах — жадав стільки ж праці від кожного підчиненого собі урядовця.

*

Білинський входить до бюра. Усі, хто працював у його канцелярії, встають — чути шурання ногами. Білинський обкинув всю канцелярію оком і промовив:

— Дзєнь добри, паном!

Сів за свій столик. Чи не доглянув, що одного урядовця нема! Восьма вже вибила, а він іще не прийшов.

Одні, що вже нераз у такому становищі бували, підсміхалися, а ті, хто приятелював із нещасливим, роздумували, як би то ввести його, щоб Білинський не бачив. За кожною дальшою хвилиною не знали, що собі робити. А тут уже минуло й чверть години. Вже пів до девятої доходило, як рипнули двері й той бідолаха ввійшов. Не знав, що робити. Пішов оправдуватися. Щось там плів — ждав докорів, кріпких, — та на велике своє счудування не почув ні слова з уст Білинського. Подивився на нього, похитав головою і не сказав нічого. Чи ж би вже аж так далеко зайшло, що навіть сварити не хоче, тільки відразу

прожене? Почав оправдуватися. Це йому перший раз таке трапилося. Рішуче більш не повториться. Чим більш уперто Білинський мовчав, тим завзятіще оправдувався писар. Нарешті почув те, чого так дуже бажалось йому. Білинський крикнув на ввесь голос:

— Не тратьте ж, до біса, часу, сідайте до роботи!

Пішов і всі відотхнули. Знали, що така провина, як спізнення, страшна провина в очах Білинського, і її картав він досадно. Не могли стерпіти його крику, тим більш, що любив висловлюватися загально. Одного лаяв, а у всіх почувалося, що їх болюче вицвяхано та вилаяно.

Тим часом сьогодня Білинський майже не звернув був уваги на те, що не було в восьмій годині одного писаря в канцелярії. Міг зовсім спокійно прийти й сісти коло свого столу — слова би йому був не сказав.

Почував себе недобре. Був якийсь пригноблений, прибитий. Чи вчора вночі задовго працював, чи сьогодня зараня встав — досить, що вже в полі не йшла йому вранці робота. І як умивався, трохи не купався ввесь, коли повернувся з поля й вибіравсь до уряду, не відчував сьогодня у тому поливанні, тому дотикові холодної води до розі-

грітого тіла тої приємности, якою любувався що-дня. Словом, чи нездоровий, чи жде його яка халепа — не свій був і найрадше ні з ким не говорив би. Потонув у свою роботу, шукав у ній забуття.

То, буває, людина почуває приниження свого настрою. Треба те обниження життєвої хвилі переждати, і течія винесе тебе знов на верх хвилі.

Степан досвідчив уже на собі такого взриву й притуплення думки й настрою та почувань; знав, що найглибший відплив енерґії не поведе за собою упадку, тільки, щоб переждати його, а він минеться й не оглянешся, як уже зачинається приплив життєвої сили й охоти.

От, він і зарився в свою працю. З ніким не заводив розмови, бо був би сумним товаришем, а вже дуже терпким зверхником. Не хотів бачити, знати нікого.

Нараз почув крики над собою. Оклики радощів, ґратуляції. Бачить, як із ріжних бюр посходились до нього товариші, вимахують урядовим часописом; із усіх їх криків чує одно: аванс.

Вирозумів, що його піднесено до вищої ранґи й перенесено до такої самої діри, як ця, де тепер живе, до міста, з яким його ніщо не вязало. Так його те все приголомшило, що не знає, яку давати відповідь. Йому

стискають руки, ґратулюють, він подає руку і цьому й тому, на всі боки, дякує, але не знає, за що.

Бо що він мав авансувати — цього він сподівався, але щоб його могли перенести, того й найлютіщий його воріг у найтайніщих своїх бажаннях не міг сподіватися. З якої речі? Адже ж тут, де він служить, є така сама вільна посада і на неї він подався. І ні на яку инчу не подавався. На голову ж він не упав!

Тут поклав собі хату, тут загосподарювався — двадцять два морґи поля засіяв і засадив. Має велике господарство, увесь господарський інвентар і те все мав би покидати?

Не міг вирозуміти, що з ним діється.

В одну мить усвідомив собі грозу всього нещастя, що звалювалося на нього, і його думка не могла двигнутися з упадку.

Був блідий, як стіна. Товариші прочитували довгу лісту перенесень та іменовань, але він не чув того. Хвилину й на нього не звертали уваги, заняті читанням назвищ щасливців. Аж ось один із них доглянув, як поблідло його лице, й крикнув:

— Вам що? Ви, замісць щоб радіти, та такі сумні стали?

— Ах, правда! Адже ж Білинського перенесено, а він так загосподарювався!

Доторкнулися до болючої його рани, стали

бабратися в ній. Не міг дозволити краяти себе без ножа. Вхопив капелюх і втік із бюра. За ним гнали в слід жалі товаришів праці, нездержувані насміхи над його долею, що так болюче собі з нього зажартувала.

Вихорем летів перед себе, щоб бути як найдалі від повені злоби, що там розсатанілася за його плечима в бюрі.

Коли б бодай був не показав свого найболючіщого місця! Коли б запанував був над собою й весело купців шукав на хату, на поле, інвентар! Був би їм губи позамальовував. Не були б вони сміялися. Признатися були б мусіли до свого жебрацтва, до того, що ніхто з них не всилі відкупити його маєтку. А то приблід, позеленів, не багато недоставало, щоб був заплакав.

Гнав перед себе із сорому, що так угнувся перед ворогами.

*

Ще не дійшов до хати, як там уже знали, що скоїлося якесь лихо. Ішов, колихаючися в цей, то в той бік. І йшов о десятій годині. Коли його побачили діти і счинили крик: „тато йде!“ — Ганна стрепенулася, як звикла була безпокоїтися, скільки разів діялося щось незвичайного. Наприклад дрібничка, як телеґрама, могла б збавити її життя; таким пе-

реймалася острахом ізза кожної незвичайної події. І тепер — міг Степан, що правда, їхати на комісію, але про це нічого не знала, міг вибіратися залізницею, але всі найблищі потяги аж о першій сполудня. Яка ж причина? Заходила в голову і ніяк відгадати не всилі. Мусіла дожидатися у найбільшому напруженні.

Не ждала довго. Як тільки прийшов, зараз висловив їй увесь свій біль, журбу всю.

Слухала його й довго не розуміла. Її врадувало те, що він дістав вищу посаду. Але він зараз їй став викладати, скільки вони тратять. І під звук його слів почало кружляти їй у голові, дістала неначе завороту, а враз із тим стала плакати.

Степана напала жадоба вичислювання всіх втрат, спричинених перенесенням. Ото ж: мають тут вигідну хату, а там, хто зна, яку матимуть? Тут платять рати чиншом, а так там платитимуть високий чинш, а тут, хто зна, чи буде чиншівник, і який? Чи стане чиншу на рати? А як хата буде нищитися! Тепер приватні довги затягнені на будову хати! Має з вірителями німу умову, що платить ратами й вони годяться на місячну сплату. А що буде, як виїде звідси? Тепер він має повагу в них, а що буде потім?

А поле?...

Чим далі перечислював Степан свої журби

й клопоти, тим сильніще ридала Ганна. Він душу рвав їй своїми жалями, але не міг спинити потоку розбільних слів. Тільки так міг прийти до рівноваги.

Коли згадав про поле, черга прийшла на Ганну. Вона почала докоряти:

Чи вона не просила, не благала: дай собі спокій із полем!

На що їм було такої великої господарки? Що вона їм принесла? Досі самі видатки. З останнього стягалися, щоб набути на власність інвентар. І на що їм того всього? Нащо їм плуга, борін, воза, саней, пощо їм коней, коров? Кому те все лишать? Продавати? Хіба ж їм хто заплатить те, що їх коштувало? Або хоч би й те, що варте? То як люди знатимуть, що вони мусять продати, схочуть за безцін взяти.

— І пощо, пощо тобі було того всього? Не було з тебе досить хати й морґового городу? Було в нас усе своє; тримав дві корові, було для себе, було ще й продати. Пощо, питаюся: пощо ти наймав стільки поля?

Плакала й кричала з болю. Ридала розбільними докорами.

Степан, що слухав, а що вже йому було забагато. Мовить:

— І що тобі поможе, що станеш їсти мене тепер? Хіба я не бажав собі й тобі добра? Хіба я не добре задумав? Або ж то

я міг передбачити те наше нещастя? Що тобі з того прийде, як будеш кричати?

— Буду кричати! Буду, буду, буду кричати! Стільки мого, що можу плакати й кричати бодай тоді, як уже впаде на нас лихо. Ти бодай тоді мусиш мовчати й вислухати мої болі. А то, як щось задумаєш, то переводиш і ні на кого не оглядаєшся. Хоч би я як відчувала, що воно без біди не минеться, ти закричиш мене, зробиш, що хочеш, і я мушу мовчати. Пощо було брати стільки поля, пощо було розводити таку господарку?

Степан намагався вговорювати її, — не помагало. Плакала так нервово, що не знав, яку їй раду дати. Врешті вийшов із кімнати. Боявся, чи не дратує її своєю приявою. То такі рани, що їх тільки час лічить. То в одній хвилині всі рахунки, всі надії на кращу будучину щезають, розвіваються. І ще в додатку великі втрати, руїна загрожує їм. Він уже освоївся з тим усим — мав час від ранку привикнути до грізної події — дружина тільки що дізналася, мусить переболіти, мусить переплакати.

Він поплівся до городу. Гнало його з хати, з подвірря. Все те, на що тепер дивився своїма очима, було йому вже чуже. Роздумував тільки, яку втрату матиме на кожній речі в господарстві? Врешті і там не міг вдержатися. Вертається в хату.

І тут бачить, як його Ганна клячить перед образом матері божої й гарячими слізьми заливається. Дивиться на її лице, а воно таке погідне стало, таке лагідне. Пішов у другу кімнату, здоймив із шафи великий молитовник і став шукати молитву на всякі страждання. Незабаром потонув усією душею в молитві. Не розумів ані слова того, що читав, але тим лекше почала заспокоюватися його душа. Сам згук слів, вимовлюваних пів-голосом, падав цілющою росою на наболілі його рани.

ПЕРЕД КЛАДКОЮ.

Гонили вже останками. Доки сиділи на місці, мали свою хату, город, жили, як люди. Було все своє. Ще й довги за хату сплачували. Відколи Білинського перенесли, все змінилося. Хати не продали, чинш іде на довги. Крім того треба ще з платні сплачувати що найбільш упертих довжників, щоб не зліцитували хати.

А тут наймай хату, нема города. Все купи. На першого за троє дітей пішли гроші до Перемишля. Від кожного першого зачинається їх біда.

Той перший — то найнещасливіщий день у місяці. Візьмеш платню і як зачнеш числити, — в-одно недостає. Врешті треба порозсилати, що найпотрібніще. Лишиться або ніщо, або мізерний останочок на життя. Звичайно ще по першому прийде скілька листів із погрозами, треба кожному довжникові післати яку дрібничку і вкінці остаються без сотика.

Жий, як хочеш, і з чого хочеш.

От і тепер гонили вже останками. День-у-день перечислювали із жінкою гроші, а по кожному такому обрахункові, він ставав сум-

ніщий, а в дружини сльози показувалися на очах.

Перед скількома днями були трохи не близько руїни. Не було вже майже нічого. Він потішав дружину тим, що позичить. Аж ось навинувся старий його довжник і віддав пятку. В нього вступив дух.

— Маємо пятку. Як би видавати по ґульденові що-дня, стало би на пять днів.

— А за той час може ще хто віддасть. Ти розписав листи?

— Геть до всіх.

— Добре то мати часами довжників.

— Тільки не таких, як я. Картярі, піяки! Такі довгів не віддають!

— Скільки ж нам люди завинили?

— Сто вісімдесять.

— Бачиш, як би всі віддали, можна би потягти ще скілька місяців.

Та він не мав надії. То були довжник з ріжних часів. Так звані сніданкові, або картові. Що то позичали гроші при сніданках або при картах. Таких довжників і не числиться, бо вони звичайно не віддають довгів. Він тільки переносив їх у календарі з року на рік, щоб не забути про них. Зрештою не дбав за них і не числив на них. Доки жив сяк-так, в-одно дописував свіжого довжника на дві-три короні. Тепер мусів упоминатися. Але заздалегідь не вірив, щоб був із того який хосен.

Все ж таки та пятка врадувала його дуже. Десь щезла його журба, і він починав дивитися весело на світ. А то вже було дуже погано.

На хатній нараді Степан хотів передати всі гроші дружині, а Ганна просила його, щоб він господарював тою пяткою. Врешті рішили, що будуть видавати по ґульденові на день. Але зараз першого дня мусіли видати двадцять крейцарів більше, другого те саме, а третього дня вранці призналася Ганна, що має тільки на сьогодня.

Пригорталася до Степана з поцілунками й пестощами. Але не до пестощів було йому. Всі його думки складалися на одно слово: руїна. Він переглянув миттю в голові всіх своїх довжників, але побачив, що даремно надіятися на них. Не відписав ані один. Він, що правда, не розумів іще добре свого положення. Почуття, що не зараз, не в тій хвилині треба йти позичати, кланятися, але за годин аж скілька, кріпило його надією, що може ще що зміниться за той час.

— Що ж будемо робити?

— А що ж би? Піду позичити.

— Але сьогодня?

— Та вже ж.

Замовк.

По хвилі вона:

— Що думаєш, Степанку?

— Думаю, що то буде далі?

— Або що?

— Зближається велика біда. А що, як би я так не позичив?

— Так зле не буде.

— Добре, а на другий місяць? Позичу тепер двадцять ринських, треба буде віддати. Знов забракне. А вважай, що платня та сама. Треба буде позичити сорок. На третій місяць — шістьдесять. Ба, а як не буде у кого позичити?

— Що ж зробиш?

Білинський не надумувався довго. Спокійно, холодно відповідає:

— Піду до аптики, візьму отрути, всиплю до росолу...

— І потруєш нас усіх?

— А що ж робити?

Хвилину мовчали. Коли Степан глянув потім на дружину, вона була дуже, дуже сумна.

— Що тобі, Ганю?

— Вразили мою душу твої слова.

— Я ж жартував.

— Я знаю, але твій жарт дуже болючий.

Не промовили вже до себе ані слова. Ганна пішла до міста, Степан дожидався ще хвилину листоноса. Прийшов, але крім часопису не приніс нічого. Степан перебіг очима часопис і не затямив собі нічого. Потім вийшов до міста.

*

Була неділя. Він не потребував іти до бюра. І то добре. Лекше, думає, позичити. Часу є доволі. От же в дорогу!

Але коли усвідомив собі, що йде позичати гроші, затрясся ввесь. Так погано йому стало на душі. Так соромно.

Досі грали вони перед світом ролю гордих людей, від нікого незалежних. Люди знали, що він має численну родину й дивувалися, як може вижити із своєї платні. Але ніхто не посмів забалакати з ним про це, бачучи його випогоджене чоло, вдоволення й гордий погляд та усміх. Як тільки приїхав сюди, підсувалися до нього всілякі підозрілі особи, хотячи проглянути його душу. Розпитували про всілякі урядові справи, але він збував їх, як би нічого не розумів.

І ось сьогодня мусів іти до одного з таких. Був це фактор — от же знайде йому такого Жида, що йому треба. Але подумати, що він мусить іти до нього. Ні, він волів би під землю запастися, ніж показати тій людині, що йому треба грошей, ніж признатися йому, а там самим і всій громаді Жидів, що він бідолаха, що він мізерний чоловічок, що й крейцаром не погордить.

Він же ж сотки відсував від себе, так гордо відсував, навіть не допускаючи до того, щоб йому показувано їх! Коли б був бодай

подивився... Ні, він був такий пан, що й дивитися не потребував. Вони не манили його.

Гордий дурак.

Сьогодня мусить іти до того Жида: „двадцять левів позичте!“

А завтра матиме цілу ватагу факторів із дзвінкою монетою в руках, на якої звук має ловитися, має впакувати себе в нечисті діла, має упідлитися на все життя. Попасти в сіти жидівських закаляних рук.

Страх, який він був нещасливий!

Степан увійшов, як раз, у головну вулицю. На самому розі стоїть фактор. Степана щось як би вкололо.

„А може — думає — добре, що зустрів його вже? Не треба мучитись, шукати“.

Забув під ту хвилину, що фактор стояв на тому самому місці день-у-день, як довгий божий рік.

Підходить. Жид кланяється. Білинський відклонюється чемніще, ніж звичайно. Приступає.

— Не знаєте якого капіталіста, що позичив би двадцять ринських?

Фактор мовчить. Слідкує за виразом лиця Білинського.

— Ні... нема тепер... — цідить кожне слово, продовжуючи його над потребу.

— До першого, мовлю.

Фактор ніби надумується, і боком кидає

свій вдоволений погляд на Білинського. А Степанові здається, що він насміхається з його нужди. Що відразу проглянув його до дна душі й відкрив затаювані досі рани. Поритись у них хоче.

— Побачу, — мовить по довшій надумі. — Спитаю в одного.

— Але зараз. Я мушу їхати сьогодня.

І почервонів від цієї брехні.

— Добре. О дванадцятій скажу.

— Де?

— Тут на цьому місці.

Білинський попрощав його і пішов зараз до сусіднього фризієра обголитися. Думав, що може його неголена борода не сподобалася факторові. Може гадав, що він не має навіть за що обголитися? Має, має, нехай бачить, що має.

Від фризієра вийшов уже без сотика.

*

Приходить до хати. На порозі обступають його діти.

— Тато приніс яблук? Тату...

— Потім, потім принесу. Забув купити.

Мусів потішати їх, обдурювати. Що ж? Мав сказати їм, що не має за що купити? Чи ж вони зрозуміють його, бідні? Для них кінчиться світ на яблуках. Як страшно вони

люблять їх. І як сильно вони привязалися до нього, що він не забував за них ніколи. Пригадав собі свій сад, який то рай був для дітей. Мали все своє, не треба було випрошувати у тата що-дня! Згадав і трохи сльози не виступили йому на очі.

Ще не упорався з дітьми, як чує стогони хворої матері, а потім придавлений її голос:

— Купив мені, Степане, ліки?

Ой, як болюче вкололи його ці слова! Який це страшний був докір для нього! Мати жде від учора на ліки.

— Не маю, мамо, грошей... Потім куплю.

— Добре, добре... А не забудь, синоньку. Я підожду ще трохи. Тільки памятай, не забудь, синочку.

— Як же мама почуваються?

— Погано, дуже погано. Так мене тут коле, так віддих захоплює. Ой, відай не довге вже моє життя. А так випю ще лік, та й полекшає на хвилину. А як же. Не забудь узяти в аптиці.

Потрясений словами матері до крайного, пішов у другу кімнату.

Приходить дружина.

— Ти вже вернувся, Степанку?

— Вже.

— Ну, і що ж? Добре?

Пригортається до нього. А під ним аж ноги угинаються.

— Нема грошей.

— Нема?

Мовчить Степан. Починає ходити по кімнаті, виведений із рівноваги.

— Степанку, Степане, хто ж бачив журитися так? Мусить же ж знайтися якась рада! Нема — то дістанеш деинде.

— Де дістану? Скажи, де дістану?

— Де небудь.

— Не можу дістати. Чуєш, не можу! Я був, просив — нема! Не буду ж жебрати.

— Страх, який ти непорадний. Мізерних двадцять левів не позичиш.

— Та я вже й не журюся тим. На тепер мушу десь позичити. Але що потім буде? Це мене вбиває. Це доводить мене до шалу. Подумай собі, що місяця більше й більше, нарешті забракне кредиту. І що ж тоді зробимо? Коли б то ще самі. Ми жили би якось. Але мати моя хора, діти. Що ж вони винні? Що ти винна, моя ти кохана, що мучишся так, що бідуєш зо мною?

— Ти не журися, якось то буде.

— Не буде, не буде! Стоїмо близько руїни. І я вас усіх мушу потягти за собою. А що найгірше, нема виходу ніякого й найменчої надії, щоб становище наше покращало. І то кого, я так мучу! Тих, що люблю так сильно! Свою дружину, свою матір, діти?

— Та хіба ж ти мене мучиш? Як би не

те, що ти страждаєш, мені не було б зза цього ні найменчої жури.

— Що ти балакаєш? Що? Удаєш, силуєш себе бути спокійною. О, бо що ти гірше мучишся, ніж я, це я знаю. Ми могли би бути щасливі, як би не велика наша родина. Ми жили би сяк-так. Бачиш, що причиною нашої нужди? Ти знаєш добре, тільки будеш радше мовчати, ніж робити мені докори. А ти не знаєш, що та твоя мовчанка, той німий твій жаль ще більш мене болить. Та й ще тому, що він такий безнадійний.

— Степанку!

— Не одзивайся до мене так лагідно. Недобра! О, бо як би ти була добра, ти замучила би мене своїми докорами, ти сказала би мені, що це я винен, що як би не я, ти була б щаслива. Як би я був не розганявся з тією господаркою, як би був не уперся купувати хату... От, де причина нашої руїни. А ще моя родина... Як би ти добра, ти призналася б, що ненавидиш мою матір, мене, бо ми затруїли тобі життя.

— Степане, що ти мовиш, Степанку...

— Ганю, Ганю...

І зайшлися обоє таким шаленим риданням, таким роспучним, таким безнадійним...

Коли стямилися трохи, він глянув на годинник — одинадцята.

Виходить на місто — фактора нема. Зустрівся з одним товаришем.

...Чого він такий сумний?.. Як живеться йому?..

...Нудно йому... страшно йому нудно.

...Розуміється. Ще б тут не нудьгувати. Має яких знайомих?

...Ні.

...А, це дуже прикро.

Став жалувати Степана.

І ходить. Ходить сюди, туди... Степан не дуже любить товариство. Але вже сьогодня...

Аж ось бачить: стоїть фактор. Проходять поуз нього. Хитає головою, що нема.

Йдуть далі. Переходять біля почти. Степан дивиться на годинник: за пять дванадцята.

— Ах, я забув післати гроші на часопис.

Шукає за мошонкою.

— І гроші забув! Бодай тебе, а тут зараз дванадцята.

— Скільки вам треба?

— Три короні.

— Я можу позичити вам на разі.

— Ах, добре, добре... до завтра. Дуже дякую. Бувайте здорові. Мушу квапитися.

— Здорові.

Попрощався з ним, скочив на почту, підождав у сінях.

А в душі так і регочеться з його дурноти. Ні, справді смішно йому, як він під-

дурив цю людину. І як той міг повірити, що він забув гроші? Або сама думка: „Мушу вислати гроші на часопис“.

Уже замикають почту й він виходить.

Свіже повітря розвіяло його радощі. У нього в кишені всього три короні й то позичені до завтра.

*

Приходить до хати, віддає їх дружині. Вона бере, не каже нічого, але одвертається швидко, щоб не показати йому своєї сльози. Та він уже байдужий на смуток її, на її сльози. Лягає на софу й дивиться бездушно перед себе.

І почуває себе таким безрадним, безпомічним.

А разом із тим чує, як у голові починає йому щось стогнати. У мізку бють важкі молоти роспуки, безвихідньої роспуки.

Лежить і слухає цих ударів. І тільки руками здавлює голову. То знов серце заболить так страшно, так гірко... За серце зловиться й лежить далі.

А між тим перебірає в думках усі способи рятунку, всі можливі й неможливі. Не знаходить ніякого. І крутиться довго, довго в тому зачарованому колі, в тій плутанині

думок і плянів, у тому підбиранні способів, як зарадити собі в своєму гіркому становищу.

Нема й нема ніякої просвітніщої думки.

Аж нараз стає перед ним як би живий фактор:

— Тільки заглянути до актів... Тільки заглянути...

— Що?...

Подивився на нього таким диким поглядом, крикнув на нього таким гострим голосом...

— Але ж пане контрольор, тільки заглянути...

І шелеснув у руці папірцем. Синім папірцем: „соткою“.

— Що? — крикнув іще раз, а він знову зашелестів у пучках.

І де не щезла вся лють Степанова. Дивиться вже лагідніще на фактора.

— Тільки заглянути, пане контрольор...

І він заглянув.

— Оцей акт... ось так...

Бере його до кишені.

— ...Ніхто не знатиме. Пропало, як камінь у воду. До побачення, до милого побачення.

Простягає до Білинського руку. Сотка лишається в Степановій долоні. Фактор відходить. Ніхто не противиться. Відходить із актом, забірає Степанові його спокій, його честь, його сумління.

Навіки, навіки...

Холодний піт обливає Білинського. Насилу підноситься з канапи, отрясається із своїх думок, відганяє примари від себе.

А то як не стане реготатися, божевільно реготатися...

— Але ж нема! Нема! Навіть і його нема! Навіть і на злочин піти не можу. Ох, а сьогодня — сьогодня я був би на все спосібний, на все...

— Степанку, синочку, а ти певно забув мені купити лік. А мене так коле сьогодня. Ой... Не довгий уже мені, синоньку, вік, не довгий...

ДНІ ЖУРБИ.

В домі Білинських було пекло від ранку. Усе було Степанові недогода. Спізнився встати, служниця спізнилася з ранішньою роботою. Бо де ж то, ледви рухається, сидить-дрімає над роботою допівночі, нема кому взяти її цупко в руки. Дармо нафту висвічує й нічого не робить. І не то, що дармо висиджує, але ще й не виспиться і на другий день усе припізнюється.

Ганна пробувала противитись тому, але лишала зараз — таким недобрим оком подивився на неї. Втерла сльозу, а потім таки пішла виплакатися.

Вона розуміла душу свого чоловіка. Він, бідний, журиться сьогодня, як полатати всі діри, що наставилися. Сьогодня „першого“. Візьме платню й мусить її розділити. Це найтяжчий день у місяці. Треба поплатити борги з того місяця, треба післати рати, треба за дітей післати місячну оплату. І не то, щоб лишилося що з платні, — ще й не вистане. Вона вже знає всі рахунки. Кожного місяця буває те саме: спершу Степан їсть себе, числить, перечислює, додає, відіймає, — не

позводить кінців до купи; не виходить. Такий уже чорний став, як земля! Врешті вона підходить до нього, починають числити обоє. Вона вже радикальніще поступає. Рішає: тому дати, той нехай дожидається, пішлють йому на другий місяць. А вже найперше дбає, щоб за діти заплатити.

Таке буває що-місяця. І годі, щоб могло бути инакше. Залізли в борги й видобутися з них не вспілі. Вона спершу надіялася, що сяк-так будуть радити собі, доки колись не вспіють увільнитися. Тепер уже бачить, що чим далі, тим гірше залазять у борги.

І де шукати причини? Живуть ощадно, трохи не скупо. Одягаються невибагливо. Гостей не гостять і самі нікуди не ходять. Чоловік не забавляється в карти. Де ж причина лиха?

Це найбільш її журило.

Коли про це розмовляла з Степаном і вказувала йому на його товаришів, він перш за все казав, що кожний із них по уха в боргах. Що де-де вони до них... Вони нові борги роблять, але старі сплачують, а ті його товариші застрявають у що-раз то нові борги й ніхто з них не думає про те, що треба буде колись платити. Не платять нічого. Їх в-одно фантують і фантують, і вони складають маніфестаційні присяги. То такі обманці, що аж гидко товаришем їх зватись.

А все ж таки не видно по них того всього. Якось дають собі раду...

Радять собі, але як! Хабарями! Що ні рушиться, то хабаря візьме! Нема вже Жида в місті, щоб не закаляли собі об нього рук. І то насильно беруть, чи дає хто, чи ні. Так поведуть справу, що мусиш прийти й дати.

А хоч би й життя їх! Як широко вони живуть! Сніданки, забави, гості, свята... Чи ж би тих хабарів було аж так багато?

Степан попадав у лють.

— Ти поглянь на їх діти! Дивися, як то все пішло на пси. Один дав сина до коваля, другий взяв до суду на писаря, а третього синки таки нічого не роблять. Підростуть — будуть хіба красти й розбивати — бо не вміють нічого! А татові про те байдуже. Добре, що заллє собі горло що-вечора. Старці прокляті!

Вона розуміла гаразд причину лиха, але ніколи про те не згадувала. Боялася звіяти бурю, яка не втихомирилась би хутко. Знала, що діти — головна їх біда. Більш, як половину платні, бо тридцятьшість ринських, посилають за троє дітей до міста, а на останніх двадцятьчотири живуть. Заплатять хату, заплатять у двох-трьох місцях борг по два золоті і мало що лишається.

А як би хотіли всі рати поплатити, не вистарчила б на це платня й з двох місяців.

Уже мусять радше згодитися, щоб їм вірителі виписували нечемні листи. Звичайно Степан відбере їх, і, навіть не читаючи, ховає до кишені. Не признається. І тільки, як Ганна чистить йому одіж, знайде яку картку, прочитає її нервово й затруїть собі ввесь день. Куди не ходить — зітхає й поплакує.

А Степан лишає собі вже головну журбу на першого, як треба розплачуватися. Тоді старається узглядпити тих, що найбільш допекли йому, найординарніщу картку виписали, ще й позивати загрожували. А вже, як напише до такого вірителя переказ, — неначе б камінь йому злетів із грудей. Ще гроші в нього в кишені, ще не вислані, а він уже має враження, що позбувся біди.

Буває, що радів надармо. Вже йде на почту і по дорозі зустріне його якийсь инчий вірітель, якому він і не думав платити, та й уже не спекається його. Мусить щось кинути. А звідки взяти? Треба урвати з переказів. І як був який більший — обкроює, а як усі дво або одно-ґульденові, треба бодай один викинути.

І все те, що перетерпів, перестраждав, ось так латаючи діру на „першого“, переживає вдруге з дружиною. Розповідає їй кожну дрібничку, що, і як зробив, дратує її своїми думками, своїми журбами. Хоч би не хотів, мусить їй усе розповідати. Так буде його

розпитувати, не вступиться, доки їй усього не розповість. Їй лекше, коли дивиться на нього, як його чоло розпогоджується в той мент, коли розповів їй усі свої журби. Але в ту ж мить новий камінь спадає їй важким тягарем на груди. Дізнається багато такого, що, затаєне перед нею, було б її мусіло трівожити, але, розкрите, — журбою її придавлює. І чує вона, як голова її терпне, як слабне сила волосся, як на лиці риється щораз нова зморщка.

Одна всьому розрада: діти вже один місяць далі в школі. Все ж таки ближче до кінця!

Коли вже прийде той нещасний „перший“, то вона з гори приготована на всякі неприємности. Вже від ранку має сльози в очах. Потім Степан піде до бюра, вона вже не своя ходить, доки він не повернеться. Знає, що тепер зачнеться найгірше: будуть рахувати, і не зможуть дочислитися кінця усьому своєму лихові.

Так і сьогодня — те, що він сварив на всіх у хаті, дрібниця. Це тільки початок. Вона розуміє його душу й не дивується йому. Жде тільки, щоб скорше пішов до бюра. Коли б скорше минувся той нещасний перший-другий день місяця, коли б уже переболіти всі ті журби, всі клопоти, а там уже якось пройде їм увесь місяць лекше. Вже хоч і грошей не

буде — зможуть обійтися. А як хто упімнеться за борг, відкладуть до найближчого місяця.

От, уже Степан поснідав. Вийшла до городу, щоб не міг із нею прощатися. Ніколи не вийшов із хати, щоб не попрощатися. Але сьогодня вона має жаль в серці. Не хоче, щоб доторкався її, коли її вразив. Нехай краще не може знайти її.

Даремно оглядався за нею Степан. Мусів іти до міста без звичайного прощання.

А Ганна давала довго волю своїм сльозам, щоб плили, своєму серцеві, щоб могло ридати.

*

Бачила його здалеку, як вертався до хати. Хотіла збагнути, скільки горя перелилося сьогодня через край його серця. І якесь лихе прочуття здавило її серце в грудях. Степан ішов хмарний-мрячний, похнюпив голову, мов ніщо його не обходило.

Ганна знала його хід.

Як ішов веселий, розглядався на всі боки. Найменча дрібничка не пропала для його очей. Уся його постать проявляла в собі рух і життя. Як ішов веселий, бадьорий...

А як хмара смутку оповивала його душу, — важкі мисли нависали на чолі й пригинали його постать до землі. Не було в нього

тоді свобідної голови, не було сили до того, щоб цікавитись зовнішнім життям. Увесь запирався в собі із своїми думками, погинався під їх вагою. Як хмара смутку його душі світ заступала...

Ішов такий уже прибитий, що то, здавалось їй, було надміру.

Стояла в вікні й роздумувала, яка могла бути причина його гризоти? Чи не запізвав хто — й не буде змоги боргу сплатити?

На хаті чула бренькіт ложок об тарілки. То малі діти сиділи край столу й забавлялись. Ждали на обід. Дожидалися тата, що прийде й сяде з ними обідати. Побачили його крізь вікно й уже позасідали до столу.

Ганна зітхнула з глибини душі та й пішла наливати обід. Так уже старалася, щоб на хвилинку не припізнитися. Не хотіла дати ні найменчої причини до непорозуміння. Вранці великий жаль почувала в серці до Степана, але як виплакалася, стала розніжуватися до нього. Знала, що ввесь той його поганий настрій — це хвилева проява. Не будь у нього журби з приводу недостачі грошей, він ніколи не зморщив би на неї чола свого, не то, щоб голос підносив, щоб терпке яке слово міг їй сказати! І в одну мить усе забула, усе йому вибачила! Коли б хоч тепер уже не ранив її душі. Хотіла б, щоб ніщо йому не пригадувало сьогодніш-

нього ранку. Але, як його побачила, стривожилася. Не то, що не змінився його настрій — іще принизився.

Коли ввійшов у хату, вже все ждало на нього. Сідав обідати. Малий хлопчина хотів вилізти йому на коліна, — відтрутив його. Буркнув якесь слово. Не зміркувала, чого хоче.

Її це заболіло. Забула, що хотіла нічим не дати причини відновитись ранішньому болеві серця. На її лице насунулася хмара смутку.

Їли мовчки. Тільки чути було, як Степан в-одно сопів.

Уже кінчили обідати, коли дитина поспитала її:

— Мамунцю, підемо в поле?

— Дай мені спокій. Чого хочеш від мене? Спитайся тата!

Степан звернувся до неї лицем, яке не дозволяло на жарти.

— Чому ж йому не скажеш, що не піде нікуди, тільки відсилаєш до мене?

— А хто там тебе знає, що тобі сіло на ніс, та й дуєшся! Мені також життя не миле.

— Прошу тебе, тільки не підноси голосу.

— Чого ж я маю вічно мовчати й тільки дивитися, як ти сопеш та хмаришся? Добрий ти собі! Сам чого небудь виходить із рівноваги, а я мушу мати усмішку на завзив.

А як би так я не хотіла врешті грати комедії?

— Прошу тебе, хто, як хто, але ти не повинна сьогодня підносити голосу.

Добув із кишені папір і кинув його на стіл.

— Подивися, як твій Іванцуньо справується! Я тут з останнього тягнуся, душі в собі не чую, по ночах запрацьовуюся, щоб заробити тих скілька шісток, а він, замісць учитися, чорт зна, що робить! Читай! В пятьох предметах вчиться погано!

— Чим же ж я тут провинилася? — питається мати непевним тоном оправдання.

— Усим! — кричить Степан, не гамуючись. — Перш усього тим, що взагалі вислала їх до школи.

— Тату, отямся, що ти говориш? Хіба ж ти не так само думаєш, як я? Хіба ж то тільки мої діти, не твої? Або то мені з того буде яка користь, що вони вчаться в школах?

— Не треба мені їх науки! Мені голова сохне від тої їх науки! Всі мої гроші йдуть за ними, а вони, щоб бодай не вчилися? Скажи мені, що він має в місті робити? До школи й до дому, та й учися, учися, учися, щоб твій тато за всю свою журу бодай ту одну мав розраду, що ти вчишся.

Коли вона мовчки слухала вибухів його

жалю, Степан почував її вину в своєму горю і став далі торочити:

— Скажи мені, не міг би він один з другим бути, як людські діти? Дивися, такий міщанин, наш сусід, посилає сина до школи і він його нічого не коштує. Відзначаючий! Ти знаєш, що то значить? Хлопський син — від-зна-чаючий! А твій син з пятьох предметів двійку привезе. А того Кімля син — знаєш, скільки він уже зложив собі з лекцій? Триста ринських! Чуєш? Триста ринських такий бахур жидівський ускладав собі з того, що вчить таких дурнів, як твої сини! А ти доконче наперлася мати з них панів.

— Прошу тебе, роби з ними, що хочеш. Дай мені спокій! Досить мені того всього, досить!

— Ти тільки так умієш відкидати від себе всю вину! А як я хотів дати до ремесла...

— Тату! Не люблю неправди! Ти дав би свого сина до ремесла? Ти останнє з губи будеш собі віднімати, а таки виведеш діти в люди!

— А що ж то ремісник — не людина?

— Хіба ти забув, як усе відказуєш на своїх товаришів, що замісць учити своїх синів, порозпихали їх до ремесла, щоб тільки самі могли вигідно жити! Ти, от що! Напиши тому ґалґанові, щоб узявся за книжку, і він поправиться.

— Я йому напишу, щоб до хати мені не навертався, як дістане двійку. Та й ти йому від себе напиши, щоб не важився показуватися мені на очі. Розумієш?

Розжалоблена душа Білинського розпустила гіркі болі через край серця. Вони жовчю злости розливалися.

А та жовч капала краплинами на рану материного серця й заогнювала її.

Ганна стала оправдуватися.

— Чи я йому мало натовчуся, як він має поводитися? Ой, боже, боже!

Степан уже розважив трохи душу. Виговорився, скинув із серця злість і вже йому лекше стало. Не зважав на це, що своїми словами завдав біль дружині на довгий час.

Вийшов до городу.

Він усе ще вертався думкою до своїх дітей, що сидять у школі. Вони — вся його надія. Він так тяжко працює, такий понижуваний малий урядовець — уся його надія, що діти колись засядуть за урядові бюрка в золотих ковнірах, що хоч сини його відплатяться за нього.

З останього стягається. Платить по дванадцять риньских за кожне з них за хату. Це вже найбільше, що може платити. Заплатить і, хоч зуби на кілок, або товчи головою в мур. А все ж таки одна розрада: троє дітей у школі.

Тут журба йому душу муляє, а там його гордощі. Кожному може сміливо глянути в очі — нехай так хто на його місці: не упідлюється хабарами, довгів безнадійних не робить — не спускається на дно — а діти образує. Що-раз уже ближче до того щастя, яке просвічує йому в його праці, в його турботних змаганнях.

І за те все одного від них домагається: щоб вчилися! Нічого більш не хоче, тільки, щоб вчилися! Чого ж він там сидить один з другим? Що він має до роботи? Сиди, сиди, сиди над книжкою й ладуй у голову, доки не наладуєш її тим розумом, що тобі треба в житті!

Ба, коли ж бо то він не знає, скільки він журби причинить свому батькові! Де йому наука в голові! Скільки разів приїде до дітей, ніколи не застане Івана при книжці. Раз грає з такими, як сам, у доміно, раз застає їх при якихось кістках, инчий раз буде щось малювати, замісць учитися, то він на ґімнастиці, то пішов у луг мяча грати... Щоб на сміх коли застав його при книжці.

Останній раз то вже з господинею сварився. За що він має їй платити, коли вона не пильнує сина? Аж образилася. Каже: можна собі його забрати. Певна річ. Уже кінець року не далеко, а він в пятьох предметах нічого не вміє. Хотіла би тепер по-

збутися. Не штука то її потім хвалитися, що від неї ніхто не має ніколи двійки.

Степан скипів із злости. В кишені пече його переказ, яким має післати тій жінці тридцять шість ринських. А де ж ті діти ззідять місячно за стільки грошей? Та ж то тих сімох учеників і тих четверо дівчат — та то маєток оплачують такій пані, що нічого не має, і жити хоче. Вона не тільки жиє з них, але ще й одягається, і ще десь складає собі на чорну годину який гріш. І вона сміє ображуватися, як їй скажуть правду в очі? Хіба ж він повинен мати право жадати від неї, щоб пильнувала йому діти? Ні, це годі зрозуміти. Це справді не міститься йому в голові. Добре, що не післав грошей за цей місяць. Поїде завтра й відбере діти та примістить деинде, де б мали опіку. А тій пані лишить замісць грошей — повідомлення з ґімназії.

Йому сьогодня кров трохи не залляла лиця, коли листонос приніс те повідомлення. То вже кожний буде знати в усьому місті, що його син не вчиться. Вороги тільки ждуть на це, щоб язики собі поторочити його дітьми. Чи ж може бути для них краща причина до радощів, як те, що Білинського син не вчиться. З ґімназії письмо прислали... Повідомлення... От, він тут кров у собі бурить, а ті десь ще до цієї пори сидять у шиночку й сухої нитки на ньому не лишають.

„Завзявся панів мати! — З голоду примірає, щоб тільки діти паніли, а діти ніраз того не хочуть!“

О, він їх знає, що вони всі йому бажають. А його дитина замісць, щоб мала вчитися, дає їм нагоду насміхатися над ним! Ой, гіркий він воріг, не син йому, той Іван!

Ще раз спробує — дасть його під ліпший догляд. Не поможе — нехай іде собі в світ — шукати хліба.

Степан приходив помалу до рівноваги. Забагато коштують його діти, щоб мав їх так лишити без доброї опіки.

Поїде завтра вдосвіта.

Почав уже роздумувати, скільки то витратить на дорогу, перевезення з однієї хати до другої... Було б неодну діру залатати...

Нова хвиля злости стала підпливати йому до серця.

НА АВДІЄНЦІЇ.

Конкурс на Перемишль? Урядовий часопис випав Білинському з рук.

Конкурс, на який він ждав так довго.

І бере знов часопис у руки й читає другий, третій, десятий раз. Хоче впевнитися.

Від довшого часу вже розвідується, чи не буде в Перемишлі якого місця? Донька ходить там до семінаря, сини до ґімназії. Яка це була би полекша, коли б він міг дістатися до Перемишля! Ще доки діти були малі, сяк-так жилося. Довелося посилати дітей до школи — платня мала, задовжився. Не помагало й те, що ввесь свій вільний час поза бюром присвячував господарці. До пізньої ночи на ногах, від темного досвітку. Нарешті додумався, що нема инчої ради, тільки мусить перенестися до міста, де є ґімназія й учительський семінар. Чотирьох хлопців і три дівчині то не жарт! Чоловік ніколи не перестане працювати на чужих людей. Добре, що на разі тільки троє в школі. Але нарік приходить ще одно, за два роки ще одно...

Це була вічна журба Білинського — вона не покидала його ні на хвилинку.

От, ще перед скількома тижнями був у Перемишлі—тоді не було таки нічого чувати про вільну посаду. Вернувся додому знеохочений, як і за кожним попереднім разом і ждав і ждав далі.

Аж ось несподівано конкурс.

Приходить листонос.

— Лист?

— Ні, картка.

Білинський виймив крейцар, дав листоносові за картку.

Кинув на неї оком. Від товариша з Перемишля.

„Крикун умер. Старайся. Можеш дістати легко...“

Крикун?... Та ж він був зовсім здоровий. І що ж йому могло статися? Бідна жінка. Не нажилася з ним довго!

Таке то! Одні плачуть, другі скачуть. Хто знає, чи його смерть не має бути моїм щастям...

І знов прочитав оголошення конкурсу.

Двадцять днів іще часу. Треба квапитися! Подамся, поїду до Львова. Тепер, або ніколи.

Як живі стають йому перед очі довгі роки його служби.

Зачав її військом. Дослужився ранґи фельдфебля. Потім практика в податковім уряді. І знов довгі літа адюнктом. Оженився, купив ґрунт, поставив хату, дітей діждався.

Потім іменовано його контрольором, і перенесено сюди до цієї діри.

Тут уже кінчилися звичайно приємні спомини. Від якогось часу волів радше звертатися думкою до військових часів. Вони вже вилетіли йому з памяти. Одно, чого не забуде, то щасливе парубоцьке життя. Ні жінки, ні дітей, ні хати. Нічим було журитися. Ні на кого було старатися. Жилося з дня на день, щоб тільки до вечора, того щасливого, гулящого вечора!

І перші роки служби в податковому уряді затерлися йому в памяти. Жінка, двоє дітей, потім третє... але все ще при купі. Своя хата. Свій город. Поля наймав досить. Добре жилося. Потім прийшло ще четверо дітей на світ. Чим раз ставало скрутніще, але ще не треба було лізти в жидівські руки, ще можна було настарчити.

Аж ось діти зачинають рости, в Перемишлі одно, ба друге, ба третє... вже троє посилай, а тут уже й инчі наставилися. Він робить заходи, щоб і собі дістатися до Перемишля або до якого инчого великого міста. Даремно. Всі зусилля щезають ні на чому. Власти глухі на його просьби. І жіночі сльози не помагають нічого.

Нарешті замісць полекші приходить удар з номінацією на контрольора і — перенесення до можливо найгіршої діри.

Як вони побивалися тоді обоє з дружиною! Як він кляв тим, що то вгорі рішають про долю нуждарів на осліп і не дивляться, скільки сліз витиснуть на їх очі.

Прокльони минулися безслідно. Білинські спровадилися на нове місце, мусіли сидіти тихо. Тільки в рік дізналися, що вмер референт їх подання, той, якому вони так кланялися, якого так просили, якому так накляли. І на душі полекшало в них трохи:

„За людські кривди“.

Бог вислухав їх прокльонів.

І знову сиділи тихо. Тільки Білинський навідувався трохи не що-тижня, чи нема надії на яке місце в Перемишлі.

Аж ось є!

І хоч уже стільки разів завела його надія, як завсігди, так і тепер він надіявся, що ось-ось — і зможе замешкати враз із своїми діточками в Перемишлі, заощадить бодай тих тридцять ринських в місяць.

Думки чим далі переплітаються, мішаються. Голова клониться безсило на руки. Погляд очей падає на папір, записаний самими числами. Числа скачуть, мішаються, спливаються в одну масу.

Виймає годинник, дивиться на нього й не бачить години. Протирає очі, розплющує їх широко: одинадцята. Повторяє скілька разів устами душі: „одинадцята“ — аж на-

решті з великим трудом зміг порозуміти, яка це година.

Одинадцята... Годину ще треба урядувати.

Ні, він не всилі.

Встає, загортається, кладе капелюх на голову, в руки бере паличку. Роздивляється по кишенях, чи має ключі від столика, розпирається по столі, чи не забув чого, пробує шуфляду, чи замкнув її, ще раз устромлює руки в кишені, виймає ключі, перечислює, одчиняє столик, перекидає папери в ньому, замикає його, кидає оком на годинник і виходить.

На порозі зустрічає його Жид-Моріц. Кланяється йому. Усміхається. Чого?... Чи хоче він сказати: який ти дурний! Думаєш, що буде що з цього?... А може ґратулює?...

— Пан добродій на перекуску?... Там вдома моя Сура...

— Ні, ні, дякую.

На перекуску?... Знає ж, біда, що він ніколи не ходить на перекуску.

Вийшов на вулицю. Подув свіжого повітря обвіяв його, протверезив.

Куди?... Додому?... В одинадцятій?...

Стає, надумується, обертається головою в сторону будинку податкового уряду. Селяне, що стоять у гуртку, кланяються йому.

— Ви може до мене? Маєте яке діло?

— Та ми, прошу пана, платили податок...

— Платили, ну, добре, бувайте здорові.

Ноги роблять скілька кроків наперед.

Нараз чує, як біжить щось за ним, вискакує йому на плечі.

Обертається.

— Бриську! Підеш!...

Збентежений собака ховає хвіст під себе, похнюплює голову й стає скілька кроків позад нього. Він ждав на свого пана, хотів привітатися з ним, аж ось такий немилий привіт.

Білинському стало жалко вірного слуги.

— Бриську, са тут, Бриську!

Брисько прибігає, вимахує хвостом, підносить голову, то похнюплює її, висолоплює язик, як би хотів оправдатися, поцілувати свого пана.

— Са тут, Бриську!

Осмілений, скаче Брисько на нього, лиже йому руки, скавулить із радости.

Пан погладив його. Врадуваний собака полетів наперед. По дорозі наскочив на свиню, що лежала в болоті. Пристає до неї, гавкає. Свиня сфукотіла, схопилася, скочила вбік. Він гонить іще хвилину за нею, далі лишає її й летить до хати.

Білинський прийшов уже до рівноваги.

Піде, скаже дружині, поділиться з нею радісною звісткою. Поїде до Львова. Або ні, нехай вона їде, нехай вона просить. Жінці лекше. Жіноча просьба може більш помогти.

Їому, урядникові, ніяково згинатися, а жінка й заплакати — заплаче, і таки випросить...

Уже близько хати. Ще скілька хвилин і вже Ганна буде знати про все. Як вона прийме цю звістку? Врадується? Розуміється! Але треба її наперед зажурити. Скаже, що хворий. А потім... потім...

*

Зразу налякалася, зблідла. Хоче покласти його до ліжка, натирати, мастити. Біжить робити чай, шукає за горівкою. Аж ось, як не крикне на радощах, як не почне сміятися...

— Бодай тебе, Степане, як ти мене застрашив!

І знов нова жура.

— Хто з нас поїде до Львова? Я, чи ти?

— Їдь ти, тобі більше на руку.

— Але ти мужчина.

— Ні, їдь ти, бо ти жінка! Ти проси його, розкажи йому все, як слід, благай... так і так... діти, платня мала, бідуємо...

— Ні, таки їдь ти. Коли я була останній раз, таке мені наговорили, що боюся показатися їм на очі. Їдь, прошу тебе, сам. Ти знаєш, як мене це мучить. Я така слаба... Приїду до Львова, то так мене там щось

приголомшить, що не тямлю сама себе. Ті трамваї, вози, фіякри, той стукіт, гуркіт, той рух, крик... А оплатитися не можна на кожному кроці. І тому дай, і цьому дай, а як хто заправить, то аж присядеш із жаху! В готелі переберуся, переховаю одіж скілька годин — і плати корону. Е, таки їдь ти.

Довго під ніч не можуть вснути. Лежать на ліжку одно коло другого. Їх руки сплелися в холодному обіймі. Не любовні почування звели їх докупи, молодечі, палкі, змислові почування, але журба про життя, про хліб, про дітей.

— Ти все прилагодила, мамо?

— Все.

— А уніформ вичищений?

— Вичищений.

Він:

— Поїду до Львова, викину кровавий гріш — коли б не надармо! Як то показуватися тим панам на очі вже який десятий раз?.. Чи схочуть вислухати? Чи порозуміють?

Вона:

— Замешкаємо в Перемишлі з дітьми. Зараз і видатки менчі й усі житимемо вкупі. Чи занедужає хто, чи що, все таки краще вдома, ніж між чужими людьми. Але як там дати собі раду у великому місті?.. Ні города не буде свого, ні саду; все купи, на все викинь зараз гроші — ніхто не порятує.

Він мовчав. І його бентежили такі думки.

— Ти вдосвіта поїдеш, тату?

— Удосвіта.

— Збуди мене, я зроблю тобі каву. Може упекти тобі шматок мяса? Добре, що є в хаті.

— Пощо я маю возитися з мясом? Пообідаю у Львові.

— Коли, знаєш, там так деруть. Краще взяти що з хати. Бо я знаю, що ти і їсти не будеш і грошей не викинеш, а так буде своє.

— Ну, ну, добре.

Замовкли. Потонули в думках.

Їх уже перенесли. Спаковуються, продають, що менче потрібне, де-що даровують. Скільки то клопотів, скільки то журби матимуть вони при цих переносинах.

Вони вже в Перемишлі. Шукають за хатою. Як би то де за містом, із городом, коли б хоч скілька грядок біля хати. А може й коровицю триматимуть свою. Мали ж би продати свою Лаську? Вона годує їх, як мати. Від ніякої корови не смакувало би їм так молоко, як від неї.

— Правда, тату, що Ласьки не продамо?

— Ласьки?... Гм, хто знає, як там у Перемишлі...

— Але ж я за ніякі гроші не хочу розлучатися з нею. Вона, як дитина. Спокійна, пещена... А на молоко яка добра! Я так привикла до неї.

— Знаєш, ми дамо її на зімівлю, а потім по весні покажеться... Зможемо її тримати, добре, а ні, треба буде продати.

— Продати?... Коли б хоч не Жидам. Я плакала би за нею, як за дитиною, як би її вели на заріз.

— Не журися, мамо, якось то буде.

І знов замовкли.

На стіні цокає старосвітський годинник. Коло вікон шумить листя кріслатої груші. По хаті літають мухи, бренять та рвуться до полумя свічки. Свічка, що горить на комоді перед образом матері божої, палахкотить раз-у-раз своїм блідим полумям. Уже догаряє. Папір, яким була обвинена, загорів. Полумя бухнуло до гори та почало коптіти. У ліхтарі шкварчить стоплена товщ.

— Згаси, мамо, нехай не коптить.

Згасила.

Темрява залягла кімнату.

— То ж то наші діти зрадіють.

— Ти писав уже до них?

— Ні.

— То я напишу завтра.

— Я ж буду з ними...

— Правда.

Пригорнулася до нього.

— А коли ми вже спровадимося до Перемишля?

— Коли? Думаю найдалі за два місяці.

— Як довго!...

— Але подумай собі, у кожній хвилині думатимемо про те, що вже ось-ось, ось-ось...

— Що вже наше щастя так близенько...

Задумалися.

— Мамо...

— Що?...

— Ти дуже рада?

— А ти?

— Я?

Хвилинку помовчав.

— Я... Я журюся, звідки візьмемо гроші на переносини. Це підкосить нас добре.

— Або ж то нам не повернуть?

— Не повернуть, на власну просьбу!... А як ще й запруть тут платню, то треба яких два місяці ждати, поки у Перемишлі одчинять.

Не знала, як йому порадити.

Вона й не думала про це. Перші хвилини упоєння заслонили мрякою її очі. Не хотіла бачити нічого, тільки самі рожеві картини. Як то діти радітимуть, які то вони будуть щасливі, що мешкатимуть у родичів. А те, що кошти переносин будуть великі, те, що жде їх тяжка праця при пакуванні, перевозі, разпаковуванні, те все відсувала од своїх думок. Буде ще доволі часу журитися цим. І тепер не спинялася довго на тому, що зауважив Степан.

Инча жура сиділа в її голові.

Чи брати Гануську з собою? Чи схоче вона поїхати далеко від родини? Непроворна вона, правда, але щира. Дбає за все, як би за свою власну працю. Можна спуститися на неї з усим. Чи зварити їсти, чи випрати білизну, чи видоїти корову. За все вона візьметься, все горить їй у руках. А як корова занедужала, як то вона ходила коло неї! Натирала, мастила, прикривала — рідної дитини не дозирала б щиріще.

— Гануську візьмемо з собою, правда?

— Що, що?... Ага...

— Ти спиш уже, тату?

— Як, як?... Добре... добре...

Обернувся до стіни й почав хропіти.

Ганна встала легенько з ліжка, поправила подушку, з якої скотилася голова Степана, прикрила його добре покривалом і пішла до свого ліжка. Клякла край його, звернула очі до образу Пречистої. Хоч пітьма залягала хату, вона бачила образ. Бачила його душею. Мати божа дивиться на неї своїми заплаканими очима й усміхається крізь сльози. Благословить її. І по її серці розплилося таке щастя, така надземська роскіш, таке внутрішнє вдоволення, якого не зазнала вже віддавна. Почала молитися, але слова молитви не клеяться. Думки переплітаються, відривають її раз-у-раз від молитви. Хоч і як нама-

гається всплувати себе, не може. І мовчить. Уста не рухаються. Голова клониться на руку, з очей спливають гарячі сльози. Обтерла їх, перехрестилася, встала з землі, зітхнула глибоко до Пречистої й лягла спати.

А через вікно влетіло до кімнати бліде проміння місяця, що викотився зпоза сусідньої хати й заглянув у їх вікна заспаними своїми очима.

Образ Пречистої виглядав у цьому промінні, як живий. На її лиці заграла чарівна усмішка. Ганна піднесла до неї свої очі й склала побожно руки, як до молитви. Але втомлені повіки почали спадати раз-у-раз нижче, нарешті заслонили зовсім очі. Хід думок урвався. Вона заснула.

*

Сумний, нахмарений вийшов Білинський із величавого будинку, у якому рішається доля тисячів. Вийшов із похнюпленою головою.

Станув на хіднику. Обернув голову і повів мрячними очима по коридорі, з якого що-йно вийшов.

Портієр не переставав дивитися на нього понад окуляри. В його очах змалювалося співчуття. День-у-день бачить він, як сунуть

подібні до Білинського люди в уніформах догори з веселим, повним надії виглядом лиця, а за хвилину вертаються збентежені, сумні, безнадійні. День-у-день студіює він ці вирази лиць і на перший погляд вичитає все із них. Однак, хоч уже тридцятий рік стоїть тут на дверях і дивиться в-одно на цю нужду, не освоївся ще з нею. І не освоїться.

Білинський не міг перенести на собі погляду його очей.

Чи він мусить показувати всім, що його стрінуло? Пощо мають його люди жалувати? Піде, забереться, не покажеться нікому на очі. Чи ж це що поможе?

Біля нього переїхав трамвай. Голос дзвінка вивів його з півсну, з задуми.

Хотів сісти на трамвай.

Ні, краще піде пішки. Отямиться трохи. Прохолоне.

Зробив скілька кроків наперед. Несвідомо минається з прохожими, дивиться на них і не бачить нічого. Завертає в якусь вулицю. Куди?.. Не знає. І не відчуває потреби знати, куди його несуть ноги.

Перед зіницями душі виринає струнка, висока, кремезна постать ексцеленції.

— Ви до Перемишля?..

— Так... — звучить непевна відповідь.

— Розуміється, ви не приходили ще ні

з чим инчим, як тільки з проханням про переносини.

Ексцеленція бурмоче під носом, буцім то до себе. Білинський бентежиться.

— Ексцеленція зволять розглянутися в моїх відносинах. Троє дітей у школах, платня мала.

— У яких школах?

При цих словах дивиться байдуже в вікно. На устах висить: „скорше забірайся. Не маю часу“.

Недогадливий Білинський розповідає далі.

— Сини в ґімназії... донька в семінарі.

— В семінарі?

Звернув на нього очі. В кутиках уст затремтіла згірдлива усмішка.

— Вчити діти понад стан...

Не договорив. Закусив уста. Спрямувався до столу.

Білинському темніє в очах. Світ крутиться довкола нього. Кімната танцює, а враз із нею й стіл, і папери на ньому, і каламар, і крісла танцюють, і камяниця з того боку вулиці, що прозирає крізь вікна. Все крутиться у шаленому танці й сміється глумливо, регочеться.

„Понад стан...“

І чує, як із кожного кута, з кожного боку, з кожного предмета вибухає якийсь несамовитий сміх. Те „понад стан“ росте, побіль-

шується, викручується, хвилює, заслонює йому очі, завалює уха, в мізок бє довбнею.

„Понад стан, понад стан“...

Біля нього переїхала повозка. Візник тріснув цупко з батога. Він прочуняв. Розкриває широко очі. Стає, роззирається довкола себе. Ось і готель недалеко, в якому лишив свою одіж. Іде далі. Придивляється прохожим, шукає якого знайомого лиця. Самі чужі, самі нові лиця. Завертає в браму готелю. Сторож кланяється йому низенько.

— Пан забрали з собою ключ, а двері лишили одчинені. Я запер.

— Добре.

— Може пан потрібуватимуть мене?

— Ні. Дякую.

— Може води?

— Дякую.

Йде горі сходами. Одчиняє двері. Все застає так, як лишив перед відходом. На ліжку лежить сурдут і плащ, на столі палиця. Відперізує свою шаблю, скидає з себе уніформ, завиває капелюх у папір. Руки тремтять нервово, коліна погинаються.

Передягся. Спакував свої речі.

Станув коло столу й задумався.

Додому?... Потяг відходить...

Задзвонив на прислугу.

— Коли відходить потяг до Перемишля?

Не міг нічого думати, не всилі був при-

гадати собі часу відїзду потягу. А стільки разів уже їздив!

— Пан хочуть уже їхати?

— Так.

Хотів крикнути із злости, але голос завмер йому в горлі.

— Коли відходить потяг? — спитав беззвучним голосом. Зломаним.

— За годину.

— Добре. Дякую.

— Прикажуть пан ще що?

Не мав сили відповідати. Тільки хитнув головою: ні. Потім неначе із сну проснувся:

— Рахунок.

— Пан заплатять портієрові.

Сторож вийшов.

Білинський постояв іще хвилину на місці. Потім сягнув до кишені, виймив калитку.

Чотири ринські. Треба їхати, нема що показуватися з цим на місто.

Виймив шість шісток. Заплатив на брамі належитість за кімнату корону, за вичищення черевиків дав сторожеві шістку.

Вийшов.

Свіжий подув повітря прохолодив його трохи. Глянув на ратушевий годинник: друга. За годину відходить потяг. Підійшов кількадесять кроків, сів до трамваю.

Одностайний рух трамваю вколисує його. Приголомшує.

Перед ним стає дружина.

— Що ж? добре? Обіцяв перенести?

— Вчити діти понад стан...

— Хто? що? як?

— Як чуєш...

Глухі його слова приводять дружину до роспуки. Вона ломить руки, вибухає шаленим плачем.

— Діти вчимо понад стан? Ми?... Він міг це сказати?

Її плач стихає. Голос набірає гробового згуку. Глухий, розбитий, придавлений.

— Ми все своє життя принесли в жертву дітям, а нам кажуть, що вчимо їх понад стан...

Сідає. Її руки опадають безсило на коліна.

— Тату... Степанку...

Мовчить.

— Ти загризся цим так...

— Я!... Ні... Це тільки так... не надіявся.

— І що ж?

— Казав пенсіонуватися.

— Що?

Сплеснула в долоні.

— Тоді зможу замешкати і в Перемишлі.

Хвилина мовчанки.

— Подаю завтра лікарське свідоцтво.

У хаті тихо. Тільки мухи бренять по стінах, а під вікнами цвірінькають у листях грушки горобці.

ПЕРЕД ВІДЇЗДОМ.

На постелі лежить пані Наталія Білинська в невеличкій темній кімнатці. Під головою дві подушки, другі дві за плечима під стіною. Її вкриває покривало, так, що тільки голову видно й лице, та й то не дуже добре, бо голову заслонили їй чорним серпанком, щоб мухи не докучали.

В кімнаті тихо. Нема крім неї нікого. Та й вона не ворухнеться. Тільки з її грудей добуваються хрипкі голоси останніх віддихів.

Аж ось рипнули двері від сусідньої кімнати. Увійшов молодий мужчина двадцяти років. Розглядається по кімнаті, потім наближається тихо навспиньки до ліжка недужої. Його вигляд сумний, в очах і на лиці малюється жаль. Присунув собі крісло до ліжка, підпер бороду правою рукою й слідкує за кожним віддихом, кожним рухом конаючої.

Він запримітив нервовий рух під покривалом. Цей рух побільшався, підсувався догори. Врешті піднеслося покривало, і зпід нього показалася рука. Тонка-тонка та суха, тільки кість, та на ній звисала жовта помор-

щена скіра. Морщин на ній стільки, що й не счислив би.

Та не було вже сили в тій старечій руці. Наталія хотіла піднести її вгору, але рука впала безсило на ліжко. В грудях конаючої захрипіло — не то кашель, не то харкотіння. Вона поворухнула головою, хотіла піднести її, але голова теж повалилася зараз на подушку.

— Це ти, Іванку? — прошепотіли уста Наталії.

— Я, бабуню. Відкрити вас?

Та відповіди не було.

Іван здіймив серпанок з голови, відкрив покривало по груди, та вдивився в цей живий кістяк. Ні дрібки мяса, ні мязів на всьому тілі. Груди та ребра покриті скірою, лице — дві беззубі щоки з великою прогалиною, що зарисувалася між одною щокою й другою. Очі — це дві глибокі ямки, що запалися між кістю чола та лицем.

Іван дивиться на неї. Йому жалко бабусі, що вона так мучиться. Чому смерть не розвяже її з цим нужденним життям, із цими муками? Нараз відкрилися очі конаючої. Вона подивилася в лице Івана, прошептала якісь незрозумілі звуки, відтак стала рухати головою та руками. Іван зрозумів її. Хотіла сісти. Підніс її легенько, підсунув обережно подушку під плечі.

— Так... так... до... бре... до... бре... — протептала трохи виразніще.

Іван присунувся до неї, намагався вловити кожне слово своєї бабусі.

— Клякай... Клякай... Клякай... тут... клякай, — вилетіло кільканадцять звуків з її уст.

Іван кляк механічно коло ліжка, поклав голову на подушку. Її руки впали на його голову.

Благо... словлю... тебе... благо... словлю... Най... най тебе... бог благословить... Най тебе бог веде у всім життю... Най тебе не випускає... з своєї опіки...

Іванові закрутилися сльози в очах. Підвів голову та став цілувати бабуню по руках. В одній хвилині промайнула йому перед очима вся його молодість.

Дитиною виколисала його бабуня, потім водила по садку, навчала молитов. І як йому стало жалко за тими літами, коли він молився щиро до бога з вірою, що всі його прохання вислухає всевишній.

Він слухав тепер благословення бабуні, слухав, як вона віддала його в опіку богові, слухав, але в його душі відзивалася холодна критика. І він уважав себе негідним цього благословення конаючої бабуні, її глибокої віри, з якою віддавала його в опіку богові.

Він стояв навколішках перед нею й не зводив очей з її лиця. Зненацька вчувається

йому той давній милий голос бабуні, що водить за ручку малу дитину й нагріває її душу гарними багатими картинами, що так і пливуть одна за одною з уст бубусі. Якісь такі дивні країни виринають перед дитячою уявою, такі дивні там люди, добрі, дужі, могутні. І звірі там балакають між собою. І живуть так, щоб лихого нічого не заподіяти одно одному.

„Бабусю... бабусенько...“

„А що, синочку?..“

„Кажіть ще раз ту казку про Котигорошка...“

„Та ти чув уже!“

„Я ще хочу слухати. Та й ту про Правду й Неправду. Або ні, ні. Скажіть мені байку: Так світ платить...“

...„Пішов хлоп до лісу за патиками — а мав троє дітей. Назбірав патиків і сів одпочивати. А там була заклята змія. Сім літ там сиділа й не сміла вилізти звідти. Аж тут почула господаря і проситься: „Мій паночку, мій господареньку, мій любочку, вирятуй мене, я тобі заплачу, як світ платить.“ Скільки мав сили, двигав ту плиту, поки рушив. Тогді вона його „хап“: „Я тобі заплачу, як світ платить, я тебе ззім.“

І поплила рівною течією мандрівка того чоловіка із змією по всіляких суддях, і всі вони казали: так світ платить.

А Іван слухає, болів душею за ту велику неправду, що скрізь по світу стала панувати. З затаєним віддихом дожидається, що ось-ось уже врятується людина з обіймів змії, ось-ось знайдеться хтось, що инакше подивиться на всю ту подію... і знову розчаровується. Гіркі сльози напливають до очей. Хотів би крикнути на ввесь голос: „Досить уже, доволі того лиха!“ Та ні! Не ворухнеться навіть. Притаює віддих у грудях, щоб не помішати бабуні. А казка пливе й пливе — одна за одною.

Нераз уже пізніще в житті він читав не одно і все забував. А ті казки, що їх заслухав дитиною в бабуні, якісь невмірущі. Чарівний, казочний, таємничий світ. Ніколи не завмре в його душі.

Дивиться в лице бабуні і якесь невимовне тепло огріває його душу. Не може довго зміркувати, що це таке? Аж ось нагадує: це одинока людина в рідні, яка промовляла до нього рідною його мовою. Зачинала казками, потім плили з її уст оповідання про давнє їх життя — усе в українській мові. Потім не счулися, як і він і вона балакають уже про все на своїй рідній мові. І тільки, як батько наближається до них — із мамою в нього розмова по українськи, із ним, Іваном, по польськи. І бабуня забалакає до нього на чужій мові, та зараз неначе б присоромилася. Вриває.

І тільки, як батько вже одійшов, вони знов запускаються в свої таємничі світи.

Нераз доводилось їм ховатися. То як батько стане докоряти бабуні, що розвозить дитину якимись небилицями! А вона, сердешна, сама про те не знала, що рятувала його душу від моральної смерти: національної...

Іван дивиться на дороге лице, що незабаром розпрощається із своїм улюбленцем на віки, дивиться набожно й зітхає з глибини душі.

Голова бабуні підвелася і зараз впала на подушку. Її лице розяснилося, випогодилося — на ньому змалювалося якесь вдоволення. Вона стала говорити спокійним голосом.

— Ти коли приїхав?

— Сьогодня. Тільки що...

— А я така слаба, синоньку... Я так дожидалася тебе... Хотіла тебе побачити... поблагословити...

Дивилася на нього, не відриваючи від його лиця своїх очей.

— Всею своєю силою дожидалася... щоб ти приїхав... щоб тебе ще раз побачити... поблагословити...

З напруження висилилась. Повіки запали їй на очі. Вона зажмурила їх і порушала незамітно устами. Чи до Івана промовляла нечутним голосом, чи молитву шепотіла?

— Що бабуню болить? — поспитав її Іван, щоб щось промовити.

Він дістав письмо з дому, щоб хутчій приїздив, бо бабуня хоче його ще раз бачити перед смертю. Приїхав зараз. Тепер сидів тут і не знав, що має казати. Бачить, що щоб не сказав, однаково останеться без наслідків. На його запит відповіла бабуня, розплющуючи насилу очі:

— Болить мене... синоньку... все болить... Кожна кісточка... Не хоче бог милостивий... змилуватися... забрати мене до себе...

— Ей, де бабуня будуть іще вмірати!... От, уже літо. Іще бабуня будуть ходити по садку.

— Ой, ні, синоньку, ні... Куди мені вже ходити... Я рушитися не можу... Бачиш, як піднесуть мене... підіпруть подушками... то трохи дивлюся на той світ божий... Піднеси, сину, стору.

Іван підніс стору, одчинив вікно. У хату наплило свіже повітря, впало ясне проміння сонця.

— Який гарний час... Коли б так гарно було на моєму похороні... Так було, памятаю, коли ховали мого... небіжчика чоловіка... Не знати, де йому там бог присудив...

— А де ж би, як не до неба... Небіжчик дід був добрий чоловік.

Іван знав, про що йде бабуні. Відповів

її те, чого може найбільш бажала собі її душа. Та вона не могла заспокоїтися.

— Ой, де, де, синочку... Нагрішив він... нехай йому бог простить... багато в своїм житті... Казав раз бити парубка... тямлю, як сьогодня... розтягли його два гайдуки... а він бив і бив... аж душу випер із нього... Сконав зараз під вечір... Заслони, синочку, вікно... бо мене світло дратує...

— Та нехай іще трохи.

Але відповіди вже не почув.

Очі Наталії прикрилися повіками, голова рушилася взад, лице посиніло, в грудях зачало клекотіти. Іван дивиться на неї, та не тільки очима, — всією своєю душею слідкує, що діється з нею. Нараз хрипіння в грудях утихло, віддих почав ослабати, ослабати — далі неначе б то увірвався.

Іван крикнув, метнувся в двері, за хвилинку вернувся з усією ріднею. Переляканий батько кинувся до ліжка, став ридати та молитися. Мати вхопила воскову свічечку, що стояла на столі, засвітила її та встромила в задубілі пальці конаючої. Малий братік прикляк і собі, та став також плакати та хреститися. Іван теж кляк коло ліжка та заховав голову в долоні. Ридання батька, перемішане з молитвами, плач матері, брата, все те крутилося йому в голові.

*

Наталія лежала з заплющеними очима.

Вона чула, що діялося довкола неї, але не мала сили розплющити повік своїх очей. Чим далі — притихали звуки, що доходили досі до її слуху. Перед її душею почали пересуватися давно-забуті картини її життя.

Вона в городі. Поле враз із наймичкою грядки. Аж ось чує крик сусідів: горить! Оглядається — її хата в огні. Летить боржій, але з огню вже не в силі нічого врятувати. Лишилися в одній сорочці.

Аж тут сусіда, що мешкала з нею через сіни, счинила крик:

— Де моя дитина? Де моя дитина? Згоріла! Падоньку мій нещасливий, де моя дитина?

Люди кидаються на згарища, витягають ізпід припічка дитину, що згоріла на вуголь.

Мати падає зомліла на землю. Аж тут підбігає старший її синок:

— Мама, як утікала, копнула Катрусю, її вона сховалася під припічок.

Картини зміняються.

Вона приїхала до сина до Заліщик. Ходив там до школи. Дивиться, а він бігає по місті.

— Гов, Іване! Стань! Заклич панича.

Іван спинив коні. Покликав хлопчину.

— А ти, ґалґане! То я твоїй пані бербеницю сира, то я мішок муки, то я два кірці барабуль, а ти по місті розбиваєшся?

Та й у карк, у карк...

— Рушай, Іване!

— Куди, прошу пані?

— До різнички.

Виходить різничка.

— То ви мені так сина пантруєте? Ви його так дозираєте? Я приїхала, як добра, до нього, а він мені по місті гуляє? Босий, обідраний? Папич?..

— А де ж я можу його доглянути? Коли то молоде, вирветься, як вітер. Не вдержиш...

— Як би ви добра пані, то ви би дбали про мою дитину! Ви знали би, куди він обертається! Пожди, ґалґане! Я тобі справлю снідання в хаті...

Нова картина.

Вона сидить у хаті та ліпить пироги на обід. Аж тут чує на подвіррі крик чоловіка.

— А ви сякі-такі! Ви господині! То я товчуся по панських лапах, а ви позалазите в хату та хирієте по припічках?.. Свині онде риються у городі, кури порпаються по грядках, а ви і носа не покажете на двір! А йди ж сюди котра!

Та де! Вони поховалися по кутках, скільки їх було, бо чоловік вертався вже під напитком. Покричав-покричав іще хвилину, поволікся в хату, та й незабаром захропів. А вона сяде в кутику та й плаче-плаче! Не солодкими сльозами!

— Ото бог мені світ завязав з таким

чоловіком! Ні в хаті, ні при хаті не можна нічого утримати через нього. Недармо то ворожка ні сяк ні так не сказала, коли я віддавалася за нього: „Поживете з ним — побачите!“ Ой, побачила я, побачила свою недолю!

Аж ось вона вертається з синового весілля. Як там її вшанували!.. Посадили на першому місці. Вона бачила їх обоєчко щасливих — як вони підійшли собі під пару. Коли б уже діждатися внуків. Ото би колихала!

Де той Іванчик? Чому він не вертається? Вона як так нетерпляче дожидається його. Так дуже хотіла б його побачити. Уже запряжена чвірка коней. Рвуть землю під собою, так їх удержати важко...

Сіла й їде... Задумалася. Нараз бачить, аж там зза лісу виходить хлопчик білий-білий, і такий гарний, як мальований. Довге, ясне волосся спливає йому на плечі. Де ж її віз? Коні?..

Хлопчик легенько бере її за руку. Її вона почувається така гожа, молода, така свіжа...

— Куди підемо?

— Ось туди! Зо мною...

Стрепенулася. Свічка, що її тримала в руці, захиталася.

Всі завважили цей останній рух, останню хвилину життя. Заголосили на всю хату. Одна невістка притримує воскову свічку в холодній руці свекрухи.

ТИХІ ЗГУКИ.

Іван стоїть посеред кімнати, роздратований до тої міри, що не може просто запанувати над собою. Йому не хоче злетіти з голови влізлива думка, що тут уже край його мріям, край його замислам, змаганням завзятим, що рвав на них усі свої сили, — безпощадний край та кінець. Усе, чим жив досі його мізок, чим скріплялися понапружувані нерви, все розвіялося за одним махом.

І викликає в нього жаль не так та жорстока батьківська відмова що до підмоги на дальші студії — бо батько й дотепер не підпомагає його. Але та друга відмова, — оце, що вбиває його! Він прохав про уможливлення йому виїзду до санаторії.

„Що ж робити... загибай...“ — товчеться на всі лади біля Іванового уха батькова відмова. — „Адже ж усім нам судилося загибати...“

Він просто не всилі зрозуміти, як батько міг кинути ці слова так без серця, без найменчого чуття. Неначе була бесіда з матірю про те, що варити на обід, чи які там глибокі питання з господарсько-кухонної области.

Такі слова можна б було почути від ворога, — думалось Іванові, — можна б було почути від людини зовсім до себе байдужої, чужої, можна би врешті почути від товариша у приступі веселого настрою, молодечої легкодушности, або передвчасного скептицизму. І їх бесіда не вразила би так сильно, не боліла би так до дна душі. Але коли це сказав рідний батько, спокійно, розважно, з повною свідомістю своїх слів, ще б то немов розрадити хотів! Ні! Це не те, не те!

„Адже ж усім нам судилося загибати...“

Іван зареготався гірко на все горло.

— Добре, тату, добре! Так! Усім: і вам і мені... Тільки ви пережили вже своє, зазнали на своєму віку, чого могли і хотіли забажати... Га, га, га! Усім нам! Рівняймося! Ви — і... я? Двадцять сім років, то таки не шістьдесять! „Усім нам...“ мовите...

Він рушився з місця, встромив несвідомо руку в волосся, застогнав гірко... Станув перед вікном, а його очі летіли понад городи у безкраю далечінь. Із голови сплила вся кров... Мізок перестав жити — всі думки як би поперетинав.

Неначе безмежна пустеля навкруги...

Іван дивився перед себе й не розбірав нічого. Навіть не відчував свого стану душі. І тільки згодом замітив, що його зір спинився на розлогому дереві — на горісі висо-

кому, що він слідить його довгі шнурочки цвіту... в-одно ще без думки...

А тепер уже переносить свій погляд зовсім свідомо на друге дерево, спиняється зором на третьому, обхоплює увесь сад, сніжнобілим, то знов рожевим квітом укритий. Тепер уже мізок починає приймати й инчі враження.

Поміж срібно-зеленими вітками гильок тріпочуться при любовному цвірінькоті рухливі табунці гамірливих горобців. Яка велич радости життя! Яка роскішна купіль у соняшному промінні на тлі сніжного квіту й свіжої зелені дерев. Яка гармонія між ними й роями комах, бджіл, джмелів, що роскошувалися на солодощах.

Іван погонув душею в житті природи.

Стояв так довго... довго...

Аж ось почув знайомий голос позад себе:

— Чому ж не підеш на город?

У цьому голосі могла стороння спокійна людина відчути звук любови, — не міг дослухатися того схвильований Іван. Він не здивувався ані раз, що батько увійшов. Обернув спокійно голову, глянув холодно на батька... Навіть не загадався над тим, що батько мусів одчинити двері, а він не помітив цього.

— Але чого ж батько хоче? — шибнуло йому нараз крізь голову. — Чи він думає, що його поява така бажана тут у цій хвилі?

А вже зовсім далекий був від того, щоб подумати, чи не привело батька до його кімнати якесь тепліще почування? Чи не відчував, сердешний, що син приїхав на хвилину, перевели прикру розмову і знов розійдуться, бог зна, на як довго?

Батько знав, що вже не доведеться їм щиріще порозмовляти. Ішов до городу і хотів сина взяти з собою. Забрався б там до роботи, то бодай бачив би його здалеку перед своїми очима.

Не хотів признаватися до своєї слабости, до своєї батьківської любови.

А син не бачив наочного її виразу, а вглиблюватися в тайни батьківської любови не дозволяли йому його вік і хвилеве огірчення.

— Ну, що ж, не промовиш ні слова? — питався батько, та на цей раз уже чути було в його голосі ображену батьківську гордість.

А виждавши хвилину, він докинув:

— Ходи.

— Куди?

— До саду. Адже хочеш свіжого повітря. Там так свіжо, холодно... Вечір погідний... Ходи! У тій твоїй санаторії ти певно не знайдеш такого повітря, такого запаху... свіжого.

— Лишіть це, тату. Радше не балакаймо про це. Не лічення мені тепер у голові, не по те я до вас приїхав. У першій мірі я просив

вас про що инче. Свіже повітря... Смішно! Як я маю змарнувати своє життя, спиняючися посеред дороги, то нехай уже краще скапараюся...

У його голосі звучала струна гіркого жалю. Їдкий біль так пронизав його душу, що він не міг промовляти без зденервування.

І балакав зовсім не те, що думав. Соромився, що хотів лічитися. Звертав на докінчення студій. Його виводила з рівноваги постать батька, того здорового, кремезного мужчини, що не зазнав на своєму віку ніякої недуги, що просто не розуміє стану хворої людини, хворої душею й тілом.

І справді великий був контраст між ними обома. Який здоровий дідуган був батько Івана, хоч двигав шістьдесять років на своїх плечах! Він прожив увесь свій вік без внутрішньої боротьби. А цей худорлявий молодик відколи опанував свій мізок, не встиг іще наситити його жадоби, не наблизився ще навіть до рішення ні найменчого із сумнівів, що бентежили його, а вже сторгав свої життєві сили, пірвав свої нерви, втратив спокій. Чоло переоралося морщинами, пригнулися плечі.

У словах батька причувався йому гіркий насміх. Іван тремтів на всьому тілі.

Тим часом батько сів спокійно край ліжка і почав, із усмішкою вдоволеної життям людини, набивати люльку тютюном.

Іван впився очима в свого батька, а думкою працює бистро, щоб відтворити в мізку й утревалити на віки вірну характеристику цієї людини.

У його ухах звучать останні батьківські слова про санаторію. Такі байдужі, такі безсердечні. Розуміється, він і в санаторії не знайде кращого повітря, як оце в батьковому саді. А чи ж бачив хто на світі краще повітря, як ось тут. А ще до того в порівнанні із стухлою, гнилою атмосферою канцелярії, де його батько пересидів усе своє життя? І те розуміє Іван, що його батькові важко розібрати причину потреби виїзду в санаторію. Десь за давніх часів, правда? не бувало такого! Та й батько ж його не роскошував, але гірко нуждувався у задушливій атмосфері — а все ж таки який він здоровий, як риба у воді!

Думка Івана працює чим раз сильніще, щоб нагадати собі те, що на власні очі бачив із батькового життя, серце гарячиться, кров підступає бистріщими течіями до мізку.

Він бачить душею ту вузьку, довгу кімнату, заложену довкола актами й книгами а поміж ними його батько... увесь у туманах куряви, а на лиці в нього усміх, вдовілля. Запорошеною рукою по паперах пером водить, а в другій вишневу цигарницю держить...

Він бачив її не раз, не два, ту постать.

Довгі години, було, висиджував на кріслі коло вікна й дивився то на вулицю, то коли змучився, знудився, звертав очі до бюрка і, як пес той, дивився в лице своєму батькові, радий вичитати в ньому, доки ще тут сидітиме. Довгі години, предовгі, а він не смів перебити своїм голосом тишини. Було, закашляє з нетерплячки; батько зрозуміє його, хитне головою, порушить бровами, немов бач: зараз, зараз... і далі своє.

Він дивився не раз, не два — годинами, днями вдивлявся в ту спокійну, безоглядну, витревалу постать.

Іван жахнувся від своїх думок. Це так недавно ще було, як він витирав у німому дожиданні скіру крісла в батьковій канцелярії. Вони мешкали далеко за містом і треба було йти через міст на річці. Вранці йшли вдвох: він до школи, батько до бюра. На полудне приходив Іван до батьківської канцелярії, тут їли хліб із маслом і сиром і це був їх обід. Батько не переставав працювати. А Іван читав, що читав, писав трохи, потім знов ішов до школи, а вже ввечері мусів досиджувати, доки батькові не пора йти додому.

Примлівав день-у-день голодом, завмірав із нудьги. І так трохи не всю зіму.

Ой, не забуде він цього ніколи. Такі довгі хвилі до смерти не забуваються.

Іванові мигнуло крізь думку, чи батько памятає ті часи? Безперечно памятає! У нього память добра!

Іван дивиться, як батько набив люльку, закурив і почав спокійно-преспокійно пахкати.

Дивна людина. Сів, курить, і мовчить. Міг би так мовчати годину, дві, добу, тиждень... Мовчати, курити люльку й посміхатися під вусом.

„Він усіх нас навчив мовчати, — шибнуло Іванові крізь голову. — Усіх! І мати мовчить в-одно, і сестри, й я... Тільки ті дітваки, що не відросли ще від землі, мають багато резону. Їх хіба одних всього-на-всього чути в хаті. Гомонять, доки батько не гукне: „Тихо раз, бахурі!“ — Гукне, втихнуть. А то знов гомонять... звичайно: дітвора.

А може й я колись гомонів по хаті? — зацікавився Іван. — Ей, ледви! А мати?... Ге, ге! Мати була колись, дівчиною, весела, щебетлива.“

Він почав уявляти собі, як то могла виглядати його мати дівчиною, почав прирівнювати ту свою вимріяну матір до теперішньої, до себе, до сестер... Найгірше ті сестри бідні. Були коли веселі? Що? Були?

Він дратується в-одно більше. Із серця виливається сильна течія жалю, люти, їди... Підступає йому до горла, давить його.

Впадає на мізок. А там думки переплутуються.

А такі самі погані родяться, такі гидкі. Жалі, нарікання, прокльони... На батька, на матір, на людей — на світ увесь... Він не є паном своїх схвильованих думок, своїх напружених нервів. Ішов би, біг би, летів би... кудою? Пощо?

Чує, як пястуки скорчилися нервово — аж нігті впилися в тіло, чує, як зуби заскреготали. Стиснув їх, немов придержує ними якого притаєного ворога. Потряс головою. Почав приводити себе до свідомости. Сильний кашель здавив йому горло.

Кинувся з усієї сили на софу.

— Кахи, кахи, кахи... кахи, кахи...

— Що ж, ти не слухаєш моєї поради? Не підеш до саду дихнути свіжим повітрям? — чує після довгого кашлю докірливі слова. Якісь сумні, горечю навіяні.

Іван підвів спокійно на батька очі.

— Там вечірня роса падає на трави, квіти. І в Ґріс не знайдеш такого ліку.

Іван почав хитати головою вгору — униз, угору — вниз.

— Ти вмієш тільки нарікати на батька! — промовив гірким голосом.

Підвівся з ліжка і вийшов з кімнати: спокійно, поважною ходою.

А Іван хитає далі головою: вгору — униз, угору — вниз.

Як батькові кроки затихли вже й у сінях, він схопився на ноги, хотів кинути у слід за батьком якесь слово, але його згук завмер у страшному кашлі, що від нього Іван аж зайшовся. Після великих зусиль викашлявся — потім повалився знеможений на ліжко.

*

Тепер уже чув, як одчинилися двері, дивився спокійно на пригорблену, прибиту постать матері. Дарма, що як тихо відчиняла двері, а ще тихше хотіла їх приперти, потім без найменчого шелесту на пальцях наближалася до сина. Іван дивився на неї. Бачив велике пригноблення на її лиці.

— Ти не йдеш нікуди, Іванку?

— Ні, мамо. Чогось не хочу.

Мати сіла біля нього і вдивляється йому в очі. Довго, предовго...

І Йван не зводить з матері очей. У його ухах дзвенить її голос, лагідний, покірливий. Він розуміє його. Уміє оцінити його вираз. Постать матері полишилася на все життя в його уяві як символ гарних бажань, соняшних поривів — на жаль, на скрізь не здійснених! Одні тільки мрії переводила в життя: давала дітям освіту, яку тільки сама бажала.

Іван нагадує собі ту хвилю, коли він привіз раз додому лиху клясу. Із усього, що його стрінуло тоді, полишився йому в памяти погляд очей матері, той безмежний жах, потім її благання, що ними хотіла заспокоїти роздратованого батька, вблагати його, щоб далі посилав сина до школи.

— До шевця дам! До терміну! Нехай шкуру гризе, нехай зубами її натягає, коли такий.

Погроза шевцем, терміном, ремеслом — була в домі Степана Білинського тим чародійним згуком, що став в устах батька пугалом на синів, в очах матері моральним упадком, перепоною на шляху до матеріяльного добра, причиною її вічних сліз і благань — а для синів: тим обухом, що висів над ними при кожній лихій відповіди серед шкільного року.

Коли це чародійне слово: „До шевця!“ появлялося на устах у батька, налякана мати кидалася йому на шию, річку сліз проливала. Благала, просила... А як і це не помагало, сідала то тут то там у кутику і плакала ревними-гіркими сльозами! Тоді Іван, головний виновник, підходив непевно до неї, перепрошував, обіцяв поправу.

Мати відсувала його з жалем:

— Ти, недобра дитино! Щоб ти завдавав мені стільки жури, стільки гризоти! Ти сам не варт того!

Нові обіцянки поправи, вибухи плачу.

— Тепер? Тепер ти плачеш? А чому ти не згадував мене тоді, коли не вчився? Ти, без серця!

Ніяких оправдувань. Бо й як було оправдуватися? За те ще сильніщі обіцянки на поправу.

— Відзначений буду! Присягаю.

Іван засоромився ще й тепер на згадку своєї присяги. Одно тільки: він вірив у правду свого наміру. Дарма, що мати не бажала собі цього.

— Не хочу, — мовить, — твого відзначення! Не хочу! Привези кожного півроку добру клясу, а це вистарчить мені. Де-де... відзначений...

Крізь сльози пробивався промінчик щасливої усмішки.

У її голові не могло поміститися, щоб її сина відзначили в школі. Але малий Іванко вірив твердо у свої сили. Та на вірі завсігди кінчилося. Одно тільки: коли не дописував йому поступ у науці, він соромився перед собою за ті обіцянки, що їх давав матері.

Скільки добра він завдячує їй, тій своїй тихій, добрій мамі!

Він дивиться уважно в її очі, приглядається виглядові лиця, постаті — нічим не змінилася. Терпіння матері, муки виховування дітей, пригноблення жінки — все те

полишило незатерті сліди на лиці цієї ніжної женщини, а життя не щадить нових квіток матірнього болю; прищіплює їх із повним вдовіллям на податливий орґанізм.

Іван читав усю історію життя матері в її очах. Йому жалко, соромно, ніяково стало.

Похнюпив очі.

А в його мами на голові инча журба-думка:

— Мені так жалко тебе, — простогнала.

— Чого? — буцім байдужно поспитав Іван.

— Що я не можу помогти тобі...

— Або ж я жадаю цього від мами?

— Тааак. Але те, що тата не переконаю.

— Що ж робити? Пропало.

Розмова увірвалася.

Мати по добрій хвилині:

— Ти такий марний...

— Хворий.

— Бідний. Чому я не можу помогти тобі хоч у цьому?

— Я до тата за допомогою.

— Чому ж моє слово у батька так мало значить? Чому я така нещасна? Чому я така невольниця у твого тата?

Гіркі сльози заблисли на очах. Від них стали вмить очі червоні — геть кровю заплили.

— Мамо, не журіться, не турбуйте мого серця.

Іван підвівся.

— Не плачте, мамочко.

Простяг до неї руку.

— Як би я знав, що зажурю вас так, що ви плакатимете через мене, я не приїздив би. Але я думав...

Став хитати головою. Потім нервово:

— Я думав, що батько не відмовить мені. Тато знає, що я кинув можливі вигоди життя, не вступав на службу, не жив — нидів, щоб тільки осягти те, до чого рвалася моя душа. Як мені доводилося бідувати, ви не знаєте, й не знатимете ніколи! Я й тепер не приїздив би напрошуватися. Але, бачите, маю зробити вже останній крок, а до того і сили треба і спокою й одпочинку. Треба кинути всю роботу на хліб. А хоч би й не кинув її, то що ж? Можу жити, доки працюю. Поза це не маю ніяких доходів. А тут іще й недуга. Мушу лічитися! Перестаю робити, піду лічитися — уриваються доходи. Тато добре знає це й бачить. Знає, що мені хоч би вже не на студії, то треба грошей на лікування, і знає, що ні до кого не можу звернутися... Тим більше, що я хворий, не забезпечений, не даю ніякої запоруки чужому, що йому віддам.

Глухий кашель не давав йому балакати.

— Іванку, синку, не кашляй, не рви мого серця.

— Хто мав мені позичити? Хто мав поручитися?

Новий вибух кашлю.

— Не дратуй себе, прошу тебе, сину, дуже тебе прошу.

Встає. На-пів крізь сльози давить слова:

— Тебе це вбиває. Не іритуйся, не дратуй себе!

— Не дратувати себе? Батько рідний мені не вірить, а чужі мають вірити? Я маю прохати людей, щоб поручилися, коли вони знають, що в мене є батько, який міг би це зробити. Може сказати їм, що батько не вірить мені? Що? Сказати? Може скорше поручаться?

— Що я тобі пораджу? Що я тут поможу? Що ж мені нещасній робити? Ти знаєш батька. Сказав: ні — і на тому кінець. Може хто з товаришів...

— Не журіться. Не прохатиму нікого. Обійдуся.

Він отямився. Відзискав холодну кров. Почав дивитися на світ тверезо.

— Нема, то нема! Байдуже про все! Непотрібно схвилював себе і маму стурбував.

А матері вже сльози повисихали — тільки стогони глибокі й уривані хлипання добуваються з грудей.

— Що ж тут іще чувати вдома? — питається Іван зміненим голосом. — Поїду й не знатиму нічого.

— А що ж би? Усе на старий лад. Ти не

знаєш нашої біди? Тато старіється, стає такий прикрий, що годі витримати. Що я вже не натерплюся. Бог один знає!

— Що ж ізнов такого?

— А що ж би! Дівчата давно вже на порі. Ніхто не трапляється. А тато що-день стає більш похмурий. Ой, уже не той став, що був колись. Ого!

Іван зітхнув глибоко. Усією душею застогнав. Це не новина почути йому такі жалі. Це немов би докір йому. А тим страшніщий, що незаслужений.

Дівчата давно вже на порі. Значить: ти бачиш це, знаєш і тобі це не в голові. Байдуже тобі. Коли тільки приїде додому, розмова в-одно сходить на цю тему.

— Коли б так кого з товаришів... Зараз було б инакше. І тато розпогодив би лице, і мені лекше дихалось би! Дівчата не дурні, кінчили школи.

— Гай, гай! Ніби я не знаю?...

— Так нам тяжко з ними йде, як із каменя!

Іван стогнав у душі з німого болю.

— Десь людські дівчата... Ані то краси, ні гроша, ні знання — та й то віддається...

— Ой, віддається!...

— Ти мовиш!... А я рада б уже, щоб хто небудь узяв! Нехай прийде, хто хоче, щоб тільки вподобав собі котру — віддам, нехай бере!

По хвилі, споглядаючи синові в очі й дожидаючися від нього розваги:

— Може привезеш кого, Іванку!

Іван давно не ридав так душею.

Безмежний сум ударив крилами по хаті.

*

Не пішов на город, не виходив уже більше на місто — сидів у кімнаті. Сидів і важкі думи думав.

Він їхав додому, до родичів, прохати: позичте, — не позичте, тільки поручіться. Не на забаву прохаю, не на розпусту — на науку, на докінчення студій. Його кинули, як ту билину серед шляху, та він не погнувся. Що вже витирав собою всі кути, а все таки виїхав після покінчення університету до Берліна. Сам — своєю працею хотів вибитися. І був би не кидався у гордощах своїх батькові до колін, як би не втрата фізичних сил. В міру, як його дух кріпшав, його тіло никло й никло. Нарешті лікар казав усе кинути, казав доконче виїхати лічитися, бо вже крайня пора. Просто мовив, отверто, не закривав перед ним безжалісної правди.

— Чоловіче, куди поїду? З чим? — боронився Іван, знаючи, що не має ніяких прибутків понад це, що заробить руками.

Мовчали. Лікар безрадний був, хоч знав, що доконче треба рятувати людину. А Іван починає продовжувати свої жалі.

— Не чуєте, що нераз іще пізніми вечорами мушу висиджувати над роботою, а прийде ніч, я, замісць, щоб мав спати, готовлю переклади, то-що, щоб заробити на прожиток.

— Ви смієте не досипляти ночей?

І посипалися з уст лікаря-приятеля слова-докори на тему гіґієни, спання по ночах, обережної праці, доброго відживлювання.

А коли ж працювати? А як розложити час? А де дістати добрий харч?

Недуга не знає цих питань. Одна відповідь: мусить бути! А ні — то смерть або повільне нидіння.

Добре то балакати, хто сам здоровий, має забезпечений шматок хліба.

Песимістичні вислови молодого студента Івана Білинського — ради й обурення лікаря, в якого широко-розвинена практика.

Як можна легковажити здоровля, як можна поважитися не кинути, не залишити всю роботу, коли орґанізм ослаблений? Нема грошей? А батько?... Добре мається?... Що?... Не позичить, не поручиться?...

Можна було виставити себе на гірший сором? Іван не смів уже далі перечитися.

— У вас туберкули! — чує, а кожне слово придавлює його до землі.

Він давно знав це, тільки не смів сказати собі правди в голос. Йому вперше довелося почути просто, отверто цей лютий присуд.

І це так і прибило Івана. Йому вбачалося, що його вже вкрито грубою верствою землі. Взагалі гола правда потрясла ним дуже сильно.

Лікар побачив, яке враження викликали його слова. Поквапився докинути:

— Туберкульоза досить сильно розвинена. Але я розкриваю вам це для того, щоб ви, знаючи свою долю, могли подужати, встереглися передчасної катастрофи.

— Як? — крикнув Іван.

— Дуже просто: проживати на свіжому повітрі, нічого не робити, багато їсти, але то таки насилу: скільки можна. І ще раз: покинути на разі всяку роботу.

— Навіть науку?

— Оце поперед усього. Ця праця денервує вас, висилює. Нерви розстроює.

Іван послухав. До рідного батька приїхав просити допомоги. І відмови навіть не дістав, як того ждав. Самі викрути:

...А хто ж на мій підпис позичить? Зарікся підписувати векслі. Не можу, не смію ламати слова. У мене покладні гроші?... Синоньку, що тобі бог дав! На хату позичити? Або ж то моя хата? То на діти.

— І я ж ваша дитина! — підніс голос Іван.

— Ти вже своє дістав. Є такі, що крім цього нічого не мають. Є дівчата на хату. А ви, хлопці, дістаєте освіту в ґімназії.

Іван змовчав. А коли батько почав далі виводити свої погляди що до поділу дітей на синів і доньок, тих із середньою освітою, (бо до вищої, університетської, батько не прикладав руки, і взагалі не вважав цього за свій обовязок), а цих, значить доньок, із віном, яке не так повинно, як мусить заступити недостачу повної освіти, коли врешті почав доказувати на прикладах, що не всім людям однаково довго жити, син не міг мовчати. Слово по слові — дійшло до того, що батько сказав безоглядно: загибай! Усім судилося загибати!

Іван передумав усе те безліч разів. Він бачив ясно, як на долоні, стан свого здоровля: туберкульоза досить сильно розвинена. Ця страшна свідомість мішає йому думки. Він чує душею згуки похоронної пісні, чує удари молотів у труну, чує лоскіт і лопіт тисячних ударів грудами землі. Споглядає по лицях знайомих, прислухається до плачу-ридання матері, стогонів батька, сестер, братів. Він так спокійно бере участь у цьому сумному обряді, так байдужно відноситься до цього... Нараз: лус, лус, лус! Посипалися груди землі — розпучливі ридання рідні, не так рідні, як матері, він оглядається, шукає за собою —

дарма... Він там. І все пропало! Щезло навіки його життя, замерк по ньому слід, затерлися спомини. У батька-матері є ще й инчі діти, у братів-сестер є ще брати. Товариші дістануть нового товариша, приятелі посумують і забудуть. Так ніхто, ніхто не затужить за ним?

Він бачить під ногами ту страшну безодню, над якою опинився. Бачить, як кожна хвилина наближає його до неї, тручає. І він почуває такий безмежний жаль до світа, таке невисловлене бажання життя.

Схоплюється із своєї лежанки, ловить повітря обома руками, загортає, що-змога. Сильний вибух кашлю втихомирює холодною водою. Роздивляється довкола по кімнаті, шукає порятунку.

Щось непевне ворушиться в його мізку, якісь далекі, слабі, ледви знайомі згуки.

— Проживати на свіжому повітрі, нічого не робити, багато їсти.

То є ще рятунок? Є ще вихід? Не конче смерть, та люта, безмилосердна костомаха?

Його душа починає снувати нові думи, творити нові образи.

Він далеко від стухлої атмосфери бібліотеки, де проводить тепер дні за днями, далеко від пожовклих листів старих книжок і рукописів, що ними мало хто цікавиться, а над якими він куняв, доки тільки міг сидіти в бібліотеці, далеко від усього того теперішнього,

пересиченого жадобою знання свого життя, на якому надриває сили й здоровля.

Далеко від каварняного повітря, пересиченого тютюновим димом, у якому безсонні ночі свої капарить, від усього того далеко — він упоюється чистими, ароматичними подувами вітерця, що обполіскує й своїми крильцями обтріпує життя-здоровля живиці із сосон і смерік у віковічному пралісі.

Далеко від вохких понурих мурів триповерхового будинку-рудери й того піддашшя, де міститься його кватиря, далеко від неї купається в золотих проміннях гарячого сонця полудня. Чує, як ті промінчики нове життя в його орґанізмі родять... підпомагають розвиток нових комірчин. А ті свіжі плоди бога-життя — сонця, шалену боротьбу зводять із віковічним ворогом, мешканцем вохкости й темноти, віщунами смерти: бацилями.

Іван почуває в собі стільки охоти до життя, стільки життєвої сили, відпорної на всякі недуги...

...в країні сонця... життя...

Похнюпив безсило голову й руки. Все щезло, розвіялося... все. Як повимітав.

Повна свідомість дійсного становища прибила його до краю. Безпорадний: без сил до життя, без способу лічитися, без надії, щоб міг спинитися на стрімкому спаді у провалля смерти.

Його душа починає накипати гірким обуренням.

Чи зрозуміють його ті, що не були в його становищі? Здорові, окружені родинами, щасливі в гуртку приятелів.

Чи матимуть настільки зрозуміння, щоб знизитися із високих котурнів до рівеня оцього безпомічного злидаря, у якого ввесь світ кінчиться з тими скількома сотками, яких потребує й не може добути, який лежить немічний, загортає слабими руками пусте повітря... Який рветься до праці, до життя, до щастя, — надармо... надармо... Чи зможуть увійти у стан його душі та зрозуміти, що він усе те бачить і виходу не знаходить ніякого?...

Перед його очима виринають постати знаних йому дук та вельмож, усяких родових потентатів, що то ще в лоні матері дістають право на марнотрачення міліонів, байдуже, чи з лицем людини появляться на світло сонця, чи з виглядом потвори.

А ті міліони запрацьовані оцими злидарями.

А тут ця людина-злидарь загибає безпорадно, без вигляду на рятунок.

Такими стогонами обурення ридала Іванова душа.

„Адже ж усім нам судилося загибати.“

Тільки одним після пережиття всього, що дає добре уродженій, високо поставленій

людині життя на землі, одним при дорозі до життя, на стерні, устеленій покиненими бодяками, на самому порозі до життя.

Що ж робити!... загибай!

І тільки всього? І тут уже край людині?

...Усім нам судилося...

*

Не міг уже панувати над своїми нервами.

Схопився, вибіг до сусідньої кімнати, до другої, третьої, обійшов усі і не застав нікого.

Вернувся ще раз до своєї давньої кімнати й опинився з неї в сальоні своїх батьків.

Сьогодня він був тут уже декілька разів, та про те немов би опинився в цій кімнаті вперше після скількох років. Багато тут нового. І софа й дивани і... Він придивляється до всього, роззирається на всі боки, дивується, що батько міг викинути стільки грошей на дрібнички. Потім пригадує собі щось. Ага! Та софа знайома йому. І дивани і лямпа. Все те було вже не від сьогодня. Так, він бачив усе те не раз, не два, тільки тепер воно якесь немов відновлене. Ні, таке, як було, тільки він сподівався застати його знищеним, зміненим від старости. Дивне, як тут уміють шанувати речі!

Як уміють шанувати мертві речі, а як

зневажають людину, її почування, її змагання, потреби. Який систематичний лад панує у всій хаті, яка мертвеччина! Як тут ніщо не рухається, не сміє змінити своєго місця, як тут нема найменчої признаки життя. Усе поховане, ніде найдрібніща порошина не задержиться. Усе вилискується від пересадної чистоти.

Яка систематика, яка педантерія!

Іван почав приглядатися до фотоґрафій, порозвішуваних на стінах. Нагадає знайому людину — похитає головою, усміхнеться. Крізь мізок перелетить тисяч і одна картин, ріжних-преріжних, душа пережиє велику силу споминів, усе те в одній хвилині, поки ще думка вспіє вловити їх і записати на ново в памяти.

На стіні велика фотоґрафія товаришок сестри з останнього року семінаря.

— Пізнаєш іще кого? — почув Іван голос сестри.

— Мало. Здається, усіх позабував. Зрештою... може й нагадав би при твоїй допомозі.

— Побачимо.

І почав слухати пояснень сестри. Розкрилася велика картина його життя з ґімназійних часів. Неначе б зпід грубої заслони проглянула.

Ця в ньому кохалася, в тій він дурився, за цією шаліло скількох, до тої вірші писав... Турнер... неборак — небіжчик.

І так далі... і так далі...

Перегадували собі по черзі всіх знайомих дівчат.

Перебігли з ними скрізь по вулицях міста, перетоптаних не раз, не два всіми ними.

Смішні часи! Смішніщі люди! А проте одні за одними, одні за одними... Неперечислені покоління.

Нагадали ті страчені години на вижиданні по церквах, ті короткі-маніські хвилини, пережиті на видивлюванні очей в образ свого кохання.

Дурниці...

Іван присоромився. Пізналися, бавилися... училися дуритись і за ввесь час свого знайомства й один раз не поцілувалися. А тепер не то, що не знають себе, не чують про себе ні слова, але й не пізнають одно одного на фотоґрафії.

Пусті дурниці...

А тепер він чує: ця віддалася, та має троє дітей... у цієї чоловік умер, у тієї був суджений, — до весілля не дійшло. Вона вчителює.

І ця віддалася, і та віддалася...

Так спокійно розповідає історію своїх товаришок.

Іван починає нетерпеливитися. Він волів би почути жаль, заздрість, біль її душі, рад би розважувати, сказати їй щось веселого...

Пожди, бажав би сказати, ще й ти, моя сестричко, знайдеш свою долю, ще й до тебе усміхнеться твоє щастя.

Він розважував би її, так гаряче розважував би. Його душа переповнена ущерть жалем ізза власного горя, тому й міг би він і сестру словами розради наділити. Коли ж бо ні! Вона спокійна, байдужна... Неначе б так мало бути.

Іван нагадав собі материні слова: дівчата на порі. Дивиться на сестру — справді. А чому ж у неї серце мовчить? Вона ж повинна відчути своє становище.

Здається, ніби байдужна. Про товаришок розповідає, про їх долю-недолю, а самій — мов і не сниться, що й вона повинна би піти цим шляхом.

Така спокійна...

А де ті ночі, що їх перестраждала — не переспала, де ті сльози, що їх виплакала душею — не очима, де ті стогони, що їх простогнала зболілим чуттям — не грудьми?

Де вони, невидні для людського ока?

Коли ще в-останнє дізналася про вінчання своєї товаришки, перетидала скілька предовгих ночей... без сліз, без голосу, глухими стогонами розжалобленої душі. А потім... потім утихомирилася. Намагалася забути, заспокоїтися, хотіла викинути з душі всі бажання щастя, обмежитися до дійсности,

примиритися з обставинами справдішнього життя.

Хто підглядав її на самоті? Хто прислухався до її думок на безлюдді?

А хто ж би? Кому яке діло до сільської вчительки, звихненої, опущеної, самітної людини?

— А ти не вибіраєшся віддаватись? — поспитав Іван.

— Ані мені це в голові.

— Чому?

— Не хочу.

По хвилині докинула:

— І нема людей.

Іван не розпитував. Він і без того знав історію душі своєї сестри. Знав того музику, в якому вона любилася. Бачив її тиху меланхолію, коли він застрілився, а потім... потім уже ніхто не сподобався їй.

Вона не віддавалася. Навіть не думала про це. Іван зрозумів причину й дуже радів, що вона не хоче продаватися. Але це було давніще. Сьогодня його бере якийсь острах, Перед чим? Дівуватиме ввесь свій вік.

— Краще посивіти дівчиною, ніж завязати собі світ із першим стрічним, з вулиці.

Ось так оправдувалася сестра перед ним давніще, чи не шість років тому назад, коли відкинула руку старого пяниці. Ось так замітила вона й сьогодня після довгої мовчанки.

Тоді Іван радів, що його посів видає гарне зерно — сьогодня було йому гірко на душі.

Чого ж це?

— Ніхто не трапляється, ну, ніхто! — нагадалися йому слова матері.

— Переказували до мене ріжні, — бренить, мов муха, сестра. — Щось, ніби на базарі. Я не думаю продаватися. Коли б не татова хата, то я скорше важилась би балакати з людьми, а то все здається мені, що та хата — от, що — метою всякого, хто наближається до мене. Зрештою, я не хочу віддаватися. Мені й так добре.

І згадав Іван сестрині слова: ця віддалася, та віддалася... та віддалася... Усі повіддавалися. Чому?

Не пострілялися їх коханці? Не мають хат їх батьки?

Замала причина!

І знов згадав Іван давнину. Як то ні разу не чув від своєї сестри: мені сподобався... А скільки він чув таких слів від її товаришок! А коли ті раді б як найшвидче покінчити школу, щоб увійти в життя — вона таких бажань не проявляла ніколи. Навпаки її мрією було: покінчити школу й загребтися на селі — віддалік од світа, од життя — потонути у тихій роботі.

Дивні бажання.

Здійснилися. Покінчили школу й вона й її товаришки.

— Не жалуєш, що закопалася на селі?

— Ніколи. Я ж хотіла цього.

— За містом не жалко тобі?

— Чого? Коли хочу, приїду до родичів. От, і сьогодня. Знала, що ти приїдеш, приїхала собі. А завтра вернуся знову до роботи. Чого б мені жалувати?

— А міське життя? Забави? Приємности?

— Хіба ж я зазнала їх коли? Знаєш, що тато не квапився ходити з нами по забавах. А мама слаба. Зрештою, мене нудить усе те.

*

Іван розуміє добре, що життя, забави, приємности — в однину... не можуть не знудитися. Не раз він був свідком, як батько докоряв її й матір за те, що вибіралися на вечорниці.

— Не сиділи б то вдома! А то тільки тиндяються і тратять гроші! — було, бурмоче, лежачи на ліжку.

А то був час, коли дівчина молода, коли рветься до життя, коли шукає розривки для розривки, не нудьгує ніколи.

Дівчата сиділи вдома. Розчаровані, розжалоблені сиділи вдома й нудьгували. А коли вблагали батька, коли пішли з матірю на вечорниці, чи на пробу співу до „Бояна“,

не могли ніяк повеселіти. Сиділи звичайно похнюплені, мовчали й училися нудьгувати.

— Не їздиш деколи на весілля? Не дружкуєш?

— Ніхто не просить, то й не їду.

— Ніколи не просили тебе в дружки?

— Чому ні? Просили. Але давно. То ще тоді, як ходила до школи. Не мала сукні — не поїхала.

По хвилі:

— Добре, що не їздила. Жалувала б, що тільки раз.

Іванові нагадалась Маковеєва: „Дружка“. Скільки не їздять по весіллях, скільки не дружбують — усі ті молоді дівчата!... Іван уявив собі сестрине життя й засумувався. Нагадав собі ті геройки з повістей, що помітують подружнім життям для прінціпу... для народньої праці... для моди...

Нагадав. І порівняв їх життя у душі із життям оцієї дівчини, що сиділа перед ним. Не геройки, тільки дівчини, що прожила свої дні у тихій самоті.

Працювала спершу над собою, потім працювала для народа, не для прінціпу, не для моди, а так собі, бо так зложилися обставини, з потреби, з конечности. Не геройка вона, що помітувала женихами для прінціпу, для моди, але дівчина, що не віддалася, бо не любила й не знайшла коханої

дружини, а не вязала собі життя з першим стрічним.

Порівняв дійсне життя з повістями й гірко посміхнувся.

— Мені так жалко, що ти караєшся самітна.

— Не жалуй, Іванку. Мені добре.

Його напав новий вибух кашлю.

— Приїдеш ще коли до нас? — поспитала сестра.

— Може. Не знаю.

— Приїдь.

— Коли ж бо мені страшно гірко приїздити до вас.

— Чого?

— Тато похнюплений, мама заплакана.

— То так в-одно у нас.

— Я до того не привик, чи там уже відвик від цього.

— Не вважай! Чого ж вони хочуть?

— Докоряють, що ви не віддаєтеся.

— Я не хочу.

— Балакаєш! Чи ти знаєш, що то самота?

— Ей, ти такий недобрий! Хворий, та ще журиться нами. Мені гірше тебе жаль. Я бодай здорова, можу працювати. А ти такий бідний.

— Ой, то правда, що я бідніщий, ніж ви. За здоровля віддав би все.

— Іванку.

— Що?

Вони дивляться собі довго в очі.

— Ти дуже хворий?

— Дуже.

Після хвилини він, не відриваючи очей від неї:

— А ще було би мені лекше, як би вас бачив щасливими.

— Хіба ж я не щаслива?

— Дівуєш.

— А що ж? За яким нелюбом нидіти?

— Ти не жалуєшся на свою долю?

— Ніколи.

Іван обернувся швидко до вікна і втер гарячу сльозу.

У ХВИЛИНУ ЗНЕВІРРЯ.

Іван мав їхати увечері. Але на дворі звілялася буря й родичі не хотіли пустити його. Квапився. Мусить їхати. Насилу задержали.

Постелили йому в тій його давній, студентській кімнатці, вузькій на два метри, а втроє так задовгій. Ніщо в ній не змінилося. Те саме ліжко, той самий столик із відломаною ногою.

Іван сидів уже сьогодня при цьому столикові, лежав на цьому ліжку, але, занятий своїм ділом, не мав змоги піддатися споминам із минулого. Тепер, коли погасло світло, коли душа заспокоїлася вже трохи і погодилася з відмовою, він пустив волю думкам. Давні почування стали ворушити його уяву.

Тут, у цій кімнатці — скільки то не пережилося всячини колись, у давнину. Тут снував він у душі перші свої фантастичні мрії, роскошувався ними, приклікував їх до життя, одягав в артистичну форму.

Тут, у цій кімнатці, змалював він свої перші картини, нариси з природи. Тут зародилася в його душі любов до штуки; після безсонних ночей, передуманих на

самоті, закріпилося в його серці бажання присвятити свої сили штуці, а серед гамірних розмов із товаришами, почалася в його серці инча любов, любов до рідного народа.

Було це після того, як його прогнали з пятої кляси, і він мусів їхати у Львів, а потім по році повернувся назад у батьківську хату, коли його батька перенесено нарешті по довгих заходах до цього міста. Батько спровадив його зараз із Львова й від сьомої кляси він уже ходив до ґімназії в оцьому місті.

Іван посміхнувся. Мав враження, що це якийсь дуже далекий спомин. Але враз із ним якесь роскішне тепло почало розливатися в його душі. Та він не був так настроєний, щоб міг розніжуватись. Почав критично роздивлятися в тодішніх своїх настроях. Нагадував собі, що то доводилося йому тоді переживати.

Із Львова повернув доволі змінений. Тямить, як то не раз жахався він у хвилях критичної роздуми своєго власного осуду. Що не робив, ніщо його не вдовольняло. А яка тому причина, не міг збагнути. Блукався, невдоволений своїм оточенням, ще більш невдоволений сам із себе.

Після побуту у Львові стан його душі покращав о стільки, що він зрозумів причину того невдовілля з самого себе. Побачив

зовсім несподівано, яка мала його вартість. А зрозумівши це, почав працювати з усієї сили над собою. Одного не знав: чи себе, чи кого винити за своє неуцтво. Почував встид за себе перед самим собою.

Не знав іще тоді, що ґімназія не дала йому нічого. Не помітив навіть, що перші книжки, які він, що правда, почав читати доволі пізно, бо аж ледви у пятій клясі, прийшли до нього зпоза ґімназійних мурів. Не знав, що доривочне читання самих белєтристичних писань, здебільшого невеликої вартости, не могло виробити в нього ніякого світогляду, ані не могло дати йому зрозуміння тих питань, які ворушили його душу. Що більше, він не міг зорієнтуватися навіть у найближчих зявищах. У Львові почав переживати зміну. І то зовсім несвідомо. В наслідок зрозуміння ріжниці між собою і новим своїм оточенням.

Почав читати часописи. Читав „Зорю“, „Діло“, „Громадський Голос“... Читав і не розумів поза фейлєтони й новинки нічого.

Іван ізнов усміхнувся. На цей раз уже гірко. Усміхнувся на спогад, як то він сам себе соромився, читаючи незрозумілі для себе речі, як соромився своїх товаришів, і як не мав відваги признатися до того, розпитуватися. Уже тоді почала вироблюватися в нього скрита мовчазливість. Згадуючи це, став жал-

кувати того молодця-ґімназиста, що то вчився мовчати, щоб не показати найближчому товариському оточенню, який він неук, який дурень.

Чого він соромився сам себе, — роздумує, — коли читав женевську „Громаду“ й не розумів її?

Це була перша книжка, що розбірала перед ним поважні суспільні питання — на жаль, питання, що були йому зовсім не зрозумілі.

І, немов би у відповідь на свій допит, пригадав собі Іван, що ті питання були так само неясні і незрозумілі і його товаришам, тільки у всіх їх була якась пуста амбіція, що не дозволяла розкрити одному перед одним свого незнання. Замісць намагатися спільними силами доходити до розвязки неясних питань, вони радше обдурювали один одного мовчанкою або таємними півслівцями.

— А може це було в мене оправдане? — міркує Іван півголосом. — Може я й відчував це, що моє признання викликало б на устах у товаришів згірдну усмішку?

Ось чому він мовчав і соромився в душі.

І тоді, звичайно, під хвилю такої знеохоти, він снувався по місті — сам один. Пильнував не зустрітись ні з ким. Або пропадав у музею, або висиджував годинами на виставі

картин, студіював твори штуки й шукав у них вітхнення. Або пропадав у бібліотеці над книжками, що розяснювали йому теорію, історію, критику штуки, яка зачинала на якийсь час ставати другою його душею. Твори мистців пера давали йому розуміння його власної душі.

Лекцію собі знайшов, щоб за придбані гроші оплачувати свою науку в артиста-маляря.

А після повороту додому життя його змінилося.

З артистичного (артист, що правда, ледви почав прокидатися в його душі), він перекинувся на инче поле. Не маючи змоги студіювати малярства, а рівночасно, почуваючи свою мізерію, він не хотів поганити штуки. Кинувся до роботи, яка захопила його в глухому осідку його життя. З „артиста“ він став „політиком“. Замісць студіювати твори штуки, він почав обмежуватися до книжок політичного й аґітаційного змісту. А було, що й таких книжок не мав, і тоді читав бодай недозволену ґімназійною цензурою белєтристику, яка попадала йому принагідно в руки.

Ось тоді то також почув у душі, розуміється, під постороннім впливом, що повинен називати себе радикалом, повинен стати членом радикальної партії. Захопився перш усього гимном: „Який то вітер“...

Почав ставити перші кроки в своїй любові до рідного народа.

— Бідний той народ, коли такі його коханці,— посміхнувся гірко. Але в ту ж мить додав: — та сто раз він бідніщий, коли його провідники тільки того вчать своїх вихованців!

Він нагадав собі із насміхом того провідника радикального руху в цьому ж таки місті, того гарячого аґітатора серед молодіжи, що має майже на всіх ґімназистів вплив і вихісновує його так, що вивчить співати: „Який то вітер“, — горлати: „я радикал!.. Ми хлопи радикали“...

А рік-річно виставляє на позорище безідейність нашої молодіжи! Де ж то! Всі матуристи, які перейшли через його руки, пішли в цьому році знов на теольоґію! Щороку всі йдуть на теольоґію... Не міг цього зрозуміти.

Іван роздивлявся раз із ним у цьому питанні:

„Даєте“, — мовить, — „форму, а не виповните її змістом. А потім дивуєтеся, що теперішня молодіж безхарактерна, безідейна. Це не є безідейність! Чого ви хочете? Він називає себе радикалом, бо ви його цього навчили, але що таке радикалізм, яка його наукова підстава, чи ви були ласкаві йому прояснити? Не дивуйтеся, що він іде на теольоґію, бо певний того, що й там ради-

калів треба. Ну, і стає... ультра-клєрикалом! А ви лютуєте“.

„Балакайте, здорові!“ — образився голова заряду радикальної партії. — „Вам теоретикам усім так здається! То не штука при зеленім столику. Але ви прийдіть на моє місце та й робіть реальну роботу. Але вернім до речі. Поїдемо, товаришу, на отворення «Січи» в...?“

Забалакав, замняв, перемішав горох із капустою, щоб тільки не дискутувати про хиби, яких він не був навіть свідомий, не то, щоб хотів, або вмів їх направляти. Сильно уперта людина! Ще й тупоумна.

— Та все ж таки його вплив не був такий безхосенний, — думає Іван. — От, хоч би що до моєї особи. Скільки його слідно на мені?

— Але прошу: хто я? — дозволю поставити собі питання.

Зітхнув глибоко. Повернувся на той бік, а його думка перестала на хвилю працювати. Набірала сили вигребсти зпід попелу забуття подробиці з минулого.

Одні за одними, одні за одними, пересуваються картини, а всі у ясній перспективі, чисті, прозорі. Іван любується ними — довго, предовго. Розбірає це — те, це — те, передумує, переживає.

Нарешті:

— Так: хто я? — повторив питання.

Коли б, думає, відповідати із узглядненням своєго роду, свого походження, то відповідь вийшла би може навіть корисна для нього.

Коли узгляднювати життя, вчинки і слова батька й засади, що їх впоював він своїм дітям у серце й мізок — то справді треба й дивуватися, що він іще й таким вийшов у світ. Бо не можна сказати, щоб він не виніс із під рідної стріхи ніяких засад. Навпаки. Міг би був вийти в світ із ясно скристалізованим світоглядом. А коли не скристалізувався і попав під сумніви, це тільки його власна вина, чи заслуга, яку ослаблює хіба де-що примішка посторонніх, позахатніх впливів.

Патріотизм, почуття обовязку, охота до праці — всі ті засади були в домі його батька.

А як вони виглядали?

Патріотизм розумів його батько як вірну службу цісареві і сповнювання обовязків свого звання. А що між батьком і цісарем стояв довгий ланцюг посередників, як заступників цісаря безпосередніх і подальших, батько уважав за відповідне покорюватися їм і сповняти їх волю.

Іван нагадує собі, як то нераз його батько вертався схвильований із бюра, лютився, сварився, кричав. А вони всі мовчали, ховалися по мишачих нірках, щоб часом не попасти батькові під руки. Вони знали, що те наморщене лице, ці трохи не спінені уста

мали свою глибшу причину. Вже то хтось добре дозолив батькові. Крий, боже, станути йому на заваді. Що було під руками: не вважає.

А то знов часом прийде й до жінки:

— Але була комедія, мамо!

— Ти знов із Пшепюрським?

— Попамятає він мене!

— Ти наговорив йому?

— Ще й як! Ну, ну! То було нащо подивитися. Все бюро зпіралося. Я йому за ввесь час відплатив. До старости ходили.

І почав розповідати всю історію від початку, як то він прийшов до бюра Пшепюрського, як став робити йому докори, що робота не робиться, як усіх там присутніх вилаяв неробами...

Але, як прикрий для своїх підвласних, так ізнов робив усе, чого вимагали його зверхники. А слухав їх не тільки в бюрі, але й у тій другій, позабюровій роботі. Хотіли зверхники австрійського патріотизму, він був австрійським патріотом. Казали будувати Польщу, будувалося Польщу.

Тим часом життя принесло засаду: „Тримайся цісарської клямки, то будеш сидіти, як у бога за дверми!“ І другу: „Будь послушний своїм зверхникам, і будеш іти вгору!“ Врешті мрії про „золотий ковнір“ завершували всякі думки про будуччину дітей.

Розуміється, розговірна мова в хаті його родичів була „урядова мова польська“. І коли він виніс із дому яке знання рідної мови, то тільки в наслідок зносин із прислугою. Рідна мова була навіть образлива.

Іван тямить як сьогодня: сиділи ввечері біля хати: батько, мати, він... Може ще й сестра. Він, кільканадцятилітній хлопчина, приїхав із ґімназії додому на ферії.

Надїхали міщанські діти на конях. Їхали на ніч, на толоку. Він обізвався на рідній українській мові: „Ого, вже гонять міщане коней на ніч!“

В цій хвилі важка батькова долоня опинилася на його лиці. Подивився з острахом і зненавистю на батька, хоч і не розумів значіння усієї події.

— По якему ґадаш! Цом ці юж мувіл, жебись не паплял, як паробек! — чує ще сьогодня спомин душі.

Чи ж могли дати йому зрозуміти всю огиду вчинку ті слова батька? Ні... Він тільки чув удар в лице, завданий йому невинно рукою батька.

Роки минали, минався страх, затерлася зненависть... не затерлася тільки сама подія.

— Не затерся поличник, який завдала моєму рідному народові цим ударом ляцька система! — обурюється ще й сьогодня Іван.

І чи могла бути, думає він, при таких

обставинах бесіда про почуття національної приналежности до українського народа, про любов свого народа? Коли не виноситься зпід рідної стріхи не то любови й знання рідної мови цього народа, але навіть бодай пошани для неї?... А вже про пошану людської гідности селянина — чи ж можна думати?

— Я не виніс із хати ніяких основ людської гідности, — промовив гірко Іван, — за те виніс усе, зза чого могли мене ненавидіти і погорджувати мною мої товариші! Я виніс засаду: робити карієру!

На своє щастя, — думає, — і на нещастя українського питання, він не був самий. Усі менче-більше, що оточували його від молодих років, не багато ріжнилися від нього. А при порівнанні, хто з них може найскорше повернутися до нації, показалося ще в ґімназії, що він належав до тих, що балакали досить добре рідною мовою. Не мав тільки ні він, ані товариші, почуття, що це таке — рідна мова.

Чи міг би він сказати, що зробило переворот у його думках?... Трудно. Звідки припливало проміння — сьогодня важко сказати. Життя, товариші, сходини, співи, прогулянки, книжки... врешті посторонні впливи.

Все те зложилося на якусь неясну, непевну, неозначену цілість. У його голові було багато

ріжних-преріжних думок, нерішених питань, неозначених бажань.

Страшна розрада у душі, розлам у родинних відносинах, боротьба поміж двома світоглядами: ясним, скристалізованим — батька: зробити сина добрим урядовцем, промостити йому шлях до авансів, — і мрачним Івановим, загорілим, неконсеквентним, що стремів... до чого?... Не знати! Бажав — чого?... Не знати! Бажав принаймні як найбільше... Бажав іти до науки, знання, праці, боротьби, хотів саможертви.

Самі неозначені поняття...

— Я хотів принести своє „Я“ в жертву народові, людству, бажав розбити своє життя на жертвеннику ідеї, хотів бути одним із тих, що мали спокутувати гріхи покоління.

Вдивлявся глибокими своїми очима у далеку віддаль своїх молодих літ.

— Я пускався в життя, не щоб жити, тільки щоб загинути. Покласти голову на вінці своїх заслуг.

А як це зробити?

І тут розкривалася перед його очима непроглядна пропасть.

*

Темрява у мізку, роспука у серці, пустиня в кишені.

Такий був настрій Івана після того, як склав іспит зрілости.

Нагадує собі ту приємну постать симпатичного вчителя, господаря їх кляси, що виправляв молодих, свіжо-упечених людей у світ. Він мовив:

— Теольоґічний виділ університету образує священиків, медичний лікарів, правничий — урядовців ріжного роду. Нарешті є виділ, що займається наукою для науки. Це найширший виділ — фільософічний. Хто записується на фільософію, то в тій цілі, щоб працювати в царині духа. І тільки у нас, де населення бідне і мусить їсти хліб із студій, ті, що записуються на фільософію, мусять присвячувати себе після її покінчення — учительському званню.

Так виправляв професор Івана й товаришів на далекий шлях життя.

— На фільософію записуються люди, щоб працювати в царині духа, — сказала собі спрагнена знання душа Івана, а засліплений розум пропустив той мізерний, дрібний додаток: І тільки в нас і т. д.

Він вибрався у Львів із наміром записатися на фільософію.

Чи треба згадувати про ту боротьбу, яку він мусів перевести з батьком, що хотів зробити з нього порядного урядовця, а не „бельфера“! Чи варто згадувати про безу-

спішні пояснення Івана, що він їде вчитися, добувати знання і ні раз не думає про вчителювання. І батько і свояки мали тільки одно питання на устах:

„А хліб? З чого ж їстимеш хліб?“

Неясні, непевні відповіди сина.

Тверезі погляди, здорові ради рідні:

Записатися на права, сидіти вдома, діюрнувати в суді за пятьдесять корон у місяць і тільки раз, чи два рази в рік показуватися у Львові, — радив батько.

„Чого там їздити? За чим?“ — питався син.

„Всі так роблять, чому ж би ти не мав так робити? Доїздять инчі до Львова, будеш доїздити й ти“, — наказував його далі батько.

„Я не хочу так, як инчі. Я не хочу записуватися на права, я не хочу сидіти тут. Я хочу там, хочу до науки, хочу дійти до пізнання правди. Я мушу вчитися!“ — протестував палко син.

„Чого хочеш?“

„Я запишуся на фільософію“.

„І що ж буде з тебе! Бельфер? Хабарник? Школяр до смерти? До смерти будеш учитися до школи, як твій вуйко?“

Вишукував найгірші образи.

Іван не тямить, чи виправдувався він, чи ні, чи старався пояснити батькові те, що кипіло в його душі, чи лишив його насмішливі слова без відповіди — не знає. Здаєть-

ся, що ні. Але те, що він сказав на свою оборону, мусіло бути дуже марне. Він узагалі не мав ясного розуміння того, чого він хоче, до чого стремить. Він не призадумався навіть глибше над вибраним званням. Взагалі, він не то, що не знав, як буде працювати, чого вимагається від його праці, але не знав навіть, до чого він здібний, що він може зробити, або навіть, що він знає.

Страшна, нерівна боротьба.

Німа траґедія молодечого серця.

Чи варто труду, — думає Іван, — мучити душу споминами про насмішки, яких він дізнавав, коли заявив, що хоче присвятити себе науці, щоб колись на науковому й літературному полі працювати для добра народа?

Хто з молодців, бодай із тих подібних йому, не переживав у молодости того всього? Або хто заручить йому, що він сам іще колись, як дожиє, не буде давати таких самих наук своїм дітям?

*

Після глухого кашлю, який так влучно гармонізував із настроєм Іванової душі, його думка понеслася геть далеко, полишила дитячі роки. Спинилася на цьому глухому кашлі, що вже мучить його так довго, на

кашлі студента, який не встиг іще досі сказати: край моїй роботі.

Девять років від іспиту зрілости, від тої хвилі, коли чоловік марив про все, про що тільки може марити людина.

За тих девять років позбувся мрій, ілюзій, важкою працею намагався здобути знання, яке позволило б йому вмурувати бодай одну цеглу у будівлю храму розвитку людства, аж ось спіткнулася йому нога. Не дописало здоровля, яке він занедбав нерозважно, розвиваючи односторонно свого духа. Він відчував уже ту хвилю, коли прийдеться йому зрезиґнувати з усіх плянів на будуче, зрезиґнувати з науки, научної праці, не доборовшися на цьому полі ні до якого успіху. Не заспокоївши навіть потреби й бажань своєї душі.

Бували в його житті хвилі, коли здавалося йому, що має моральне вдовілля. Хвилі його научного вітхнення, коли то перед його уявою світ увесь клонився у стіп його духа, а він буяв своїм розумом по безмежних царинах творіння. Але ті хвилі, такі часті давніще, проявлялися останніми часами так рідко, що він і не замічає їх. Відколи його мізком заволоділо одно тільки почування: свідомість розвиненої сильно в грудях туберкульози, — його розум заломився і почав хилитися до упадку.

Кому ж він має завдячувати цей свій моральний упадок, свою матеріяльну руїну, втрату здоровля? Кого сьогодня проклинати має?

— Не проклинати, а плювати тільки в лице суспільности, що сміє показувати фантоми й називати їх ідеями! Що сміє показувати шаленим головам ідеал науки, а коли вони підуть за блудним вогником, заковувати їх у найважче ярмо поневолення.

Так стогнала зболіла душа, стогнала із гіркої роспуки.

А згадавши перші свої роки університетських студій, що під час них він тратив здоровля за працею на удержання й не міг, хоч як бажав, розвивати свого мізку, він скипів злістю проти того галицько-польського храму науки, що на ньому нівечиться не одно покоління галицької України.

— А ще більше, — став він далі лаятися, — плювати в лице храмові, що, вивішуючи на своєму прапорі напись: „Джерело правдивого знання“, управляє культ наукової простітуції.

Такі виривалися раз-по-раз із його грудей стогони болю.

— І не так суспільности, тій шляхецько-попівсько-урядовецько-мужицькій масі, що в неї жолудкова ідея є мірилом усього життя, як тій святині, що, загарбавши в свої руки всі таємниці життя, поступу, цивілізації, за-

місць, щоб ширити довкола себе світло цивілізації, поступу, повного життя, посадила на своїх вівтарях демаґоґів, шальбірів, маґів, політичних злочинців, наукових облудників, темні сили чорного царства... які поставили собі метою поганити, споневажувати науку.

А далі поплили гіркі думи про те життя...

...де темний мужик хабарями увільняє тихцем у „народнього просвітителя“ свої діти від науки, де піп стоїть на сторожі чорного царства тьми і невіжі, де шляхтич обох ненавидить, обидома гордує і на обох свої зуби скалить, де урядовець, улицетворення слуги-раба, з першого шкуру лупить, а перед останніми гнеться... де всі вони складаються на гармонійну цілість приниження, обезчещення, потоптання людської гідности — де одно тільки промовляє за ними: безлична сміливість у проголошуванні своїх засад, цинізм, із яким вони сунуть крізь життя, придавлюючи брутально все, що не кориться їм.

А тут єство самої речі: „Кузня урядовців, слуг, рабів, комедіянтів, прислужників темного духа“... заховується за написсю: „Alma mater“.

— Коли ж скинете цю брехливу вивіску, що так вам не до лиця, коли ж розсунете заслону і покажете свою правдиву вартість, яка під нею ховається?

І насміхався далі:

— Коли ж підете слідами тих там, ви, сини одних, батьки других?

Скреготав зубами.

*

Нові думки. Одні за одними, в-одно більш гіркі, більш розбільні.

Університет... Наука... Виклади...

Яка велич, а скільки пустого згуку у цих фразах!.. Гірко згадувати. Дивитися на тих молодців, що із розпаленою душею спішили на виклади, спрагнені знання... Скільки надій покладали вони на них!

Так що ж?

Університетські виклади приносили завід за заводом. І найбільше запалені пізнали незабаром, що декілька ліпших книжок давало повніще знання, ніж пусте витирання ліктями лавок у викладових залях.

А в слід за цим пильне записування викладів почало обмежуватися до нотування деяких важніщих подробиць, далі перейшло в бездушне слухання викладів для самого слухання, нарешті покінчилося повним здержанням від університетських мурів.

— Га, га, га! — насміхається Іван. — Небесні світила перемінилися в електричні

жарівки, притухли до нафтових ліхтарів, а нарешті погасли лоївками.

І то вже все? — пливуть нові думи, — заводи на університеті й більш нічого? А те оточення, що серед нього живеться? Допомога суспільности? Наукові підмоги з державних фондів? Народні фондації?

Ге, ге, ге!.. Суспільність, пускаючи БЛАХМАНА, висилає своїх синів (тепер уже й доньок) на науку та й здає їх на ласку й неласку всяких маніпуляційних директорів, офіціялів і канцелістів, адвокатських та нотаріяльних субстітутів, банкових секретарів і таких инчих властителів діюрнів, що висисають за вісім годин денної праці всі фізичні соки й притуплюють усі моральні сили, а після того дають цинічну пораду: „Можете ходити ввечері на виклади по шостій, по бюрі!“

Фабриканти волів, рабів, сухотників, неврастеніків!

Ревів із болю на спомин своєї нужди, своїх марно затрачених сил.

А стипендії загарбують протеґовані сини дуків, місцевих багатирів, що пропутують їх скорше, поки ще відберуть.

Він знає їх, він бачив, як гуляли, і потішався, що це не йому дали нагоду упасти так морально!

А наукові й артистичні підмоги на студії за-границею дістають слимаки, лизуни, кре-

тини, що свої заграничні студії кінчать таки в львівських, а вже найбільш у віденських каварнях.

Він стрічався з ними, слухав їх брехливої бесіди, їх сплетень із віденського бруку. Стільки всього, чим могли похвалитися. Він бачив, як мнялися, коли їх запитувано про наукові праці, коли приперто їх до муру, щоб друкували свої розвідки, написані в часі заграничних студій. То ж то душа його раділа! А проте вони йшли на очах угору. Таких, бач, треба, такі, бач, безпечні.

— А за гроші, зложені народом у хвилях виїмкового одушевлення чи забуття, фундується — церкви!

Його обурення й іронія переходили у поважний спокій біблійного тону:

— Ви, праведні мужі науки, оборонці людської гідности, достоїнства...

*

Коли після нового вибуху кашлю втихомирився трохи, стямився, що це пізня пора й хотів присилувати себе заснути.

Тепер побачив, що його денервує буря. Завважав, що від вітру тріщать дерева в саду. А блискавки так і розривають темряву.

Вдивляється в них... одна, друга, третя...

у ріжних напрямках перешибають повітря. А за ними громи так і котяться з висоти униз, а тут і розпливаються.

Так там гудуть, не вгавають, так гомонами дудонять без настанку.

А блискавка спливає одна за одною.

Нарешті очі його ослабли від того моря світла. Напружені нерви почали грати. Він устав, спустив стору, заслонив вікно ліжником і ліг на ліжко, думаючи, що засне.

Та де...

Не скоро затреш пережите! Не легко забудеш передумане!

— Важко викидати з груди гіркі стогони! — торочить далі повісмо думок зболіла його душа. — Дуже важко! А ще важче дивитися на все те й — мовчати.

Найсвятіщі почування людини топчуться, молодечий жар, непорочний запал вкривається зневірою, ідеї замеркають під напором брутальної дійсности і нема опору, нема гучного протесту, який потряс би основами спіжевого тельця.

Всі найгарніщі пориви розбиваються об ту бездушну товпу. І тут, і там, і на кожному ступіні.

— Що дала мені та „Праця“, те академічне товариство, на яке я покладав стільки надій? Що дало воно инчим? Що дало українству? — згадує жалко Іван.

Почини... почини... іще раз почини...

„Консолідація“, той найпоганіщий із усіх найгидкіщих чинників, той символ злуки світлих одиниць із темною масою, злуки, проте тим самим закріпощення духа тих одиниць, консолідація, що записалася сумними красками в нашій історії останніх десятиліть, і проти якої виступати „Праця“ поставила собі в першій мірі чи не головною метою, була тим раком, що точив і її орґанізм.

„Консолідація усієї української молодіжи!“ — Чи ж не звучить це гарно? Чи ж не можуть одушевлятися такою злукою філістри? Адже це вершок їх змагань у питанні про орґанізацію молодіжи!

Той гурт червоних, запалених революціонерів! Ті їх палкі речі, ті їх рішучі вчинки, ті їх завзяті протести — той гурт молодіжи, перенятої одними ідеями, змагаючої до однієї цілі, до пізнання правди, а вслід за тим до безмилосердного нищення тьми, будь вона в цьому, будь вона в тому вигляді.

А ця велика громада усієї молодіжи: білих, синіх, рожевих, ну, і тих навіть червоних... Але що вони вже тут, у цій масі „статочних“.

Кожне їх діло стрінеться з належним осудом вже внутрі громади, та й навіть не осудом, — чи ж треба його, коли вистарчить

ухвала більшости?... А перед світом ми всі „однодушні“.

А менчість?

Вона пручається, хоче закладати протест, пробує далі хоч дещо із своїх домагань поставити в загальну репрезентацію... нарешті знеохочується, одсувається від роботи.

Настає вирівнання думок, ідей, бажань.

Одно серце бє в грудях усієї молодіжи, один дух обхоплює молоде покоління.

*

Людовий університет, популярні видавництва, орґанізація молодіжи, орґан для молодіжи...

До всього збори, сходини, наради, комітети... боротьба в комітетах.

Соломяний вогонь, нездарність провідників, неуцтво усієї маси, загирення одного діла за одним.

— А чому? чому?

— І знов: суспільність, університет, а ще більше, ще більше наша власна нездарність, неуцтво, а вже найбільше недостача спромоги прозріти.

Насміхався з усього, що замолоду як найсвятіще в душу йому вкладали.

— Ми, діти наших батьків, діти, виховані

у любові до наших батьків, у пошані до кожного їх розумного, досвідного слова, у поважанні до вчинків тих сивих і лисих голів. Ми діти їх, то й поступаємо дорогою, яку вказують нам батьки.

Непевно:

— Ми... Хто?... Всі?...

Згадувати тих скілька заблуканих одиниць, що відбилися од стада?

— Згадав би, коли б вони орлами сизокрилими піднялися високо понад товпу плазунів і прошибали безкраї простори шумом своїх бистрих крил на лету в обіймі сонця.

Іван одушевляється:

— І згадав би їх не „не злим, тихим словом“, згадав би громовими грюкотами, згадав би гуками дикої розсатанілої природи, возвеличав би їх борнею стихій у всесвіті...

Гірко:

— А так згадаю не їх пропащих, а ту тьму кромішню, що загирила їх талант і повернула їх у рабів неситого молоха — суспільности.

З погордою:

— І знов: суспільність — університет; університет — суспільність. Сімбіоза, право мімікрі.

Суспільність, мати їх, тих світочів науки, у важких болях свої діти породила,

почерез лоно докторатів у життя науки їх перетягала і пісоньку-колисанку їм співала-лебеділа: ростіть, ростіть, карлики, плодіть, плодіть карленята.

Печалива про щастя свого плоду мати!

— Га, га, га! Профан якийсь, вирід, невдячник!

Далі почав поважним, переконуючим тоном:

— Як смію не розуміти потреби свого народа? Як смію безчестити те, що стає основою життя маси? Формування правників, попів, лікарів, бельферів, урядовців у ліберіях із синіми, жовтими, фіолєтовими, зеленими вилогами та золотими ковнірами, рабів у тоґах, реверендах, мундурах, шлюсроках, з біретами, колпаками, пирогами, циліндрами на всяких цісарських, папських і инчих божих тілах, за вівтарями, амвонами, катедрами...

Із патосом:

— Як смію я, що, покінчивши фільософію, не удостоївся чести покористуватись нею, як слід, як смію я, що не доріс до серіозного, поважного, спокійного характеру... галицького педаґоґа, тільки пішов скитатись по світу на циганській науковій мандрівці, як смію закладати протест проти наукових велитів тої міри, що ввесь теольоґічний факультет, шарлятани політичної економії,

соціольоґії, шовіністичні фальшівники історії, літературні бляґери... Як смію закладати протест проти католіціссімих природників-лікарів, поклонників великої життєвої сили світа і папського батога разом і на переміну, проти всяких фільософічних і клясичних іґнорантів і тим подібних алькоголіків і антіалькоголіків із впливом вицвіту їх мудрощів на орґанізм людської суспільности!..

Обурений:

— Як смію розкривати уста я, що покінчив університет і не вмів покористуватися гідно його мудрощами! Не вдовольнився випаленим у ньому мізком, але пішов на чужину його сталити!..

А далі вже насміх продирався хрипким голосом крізь його горло:

— Вільний університет, правдиве знання: вірне освітлення природи... На природі оперта фільософія, наукове трактування ґеоґрафії, соціольоґії й економії, політичної історії, історії штуки й літератури... виклад порівнюючої науки про реліґії...

Сміявся з безмірним жалем, насміхавсь усим болем обдуреної душі.

— Але ж, добродію! Нам треба права для практичних урядовців, а не для якихсь там божевільних реформаторів-утопістів. Нам треба медицини для лікарів-католиків, щоб, працюючи між католицьким населенням, не

зневірря, але християнську пораду йому несли! Нам треба теольоґії для „душпастирів“, а душпастирів для вірних овечок! Нам треба смирних баранчиків.

Вибухнув диким реготом шалу-радощів з приводу своєї характеристики, реготом-сміхом, що перейшов у безтямний кашель.

— А ви що?.. Науки вам забаглося? Вільної науки? Безмежної волі... думки і слова? Мій пане! На захід! Шукайте... До нас не дійшла ще ґанґрена... Наш орґанізм сильний іще, здоровий...

Переривав свій насміх вибухами кашлю.

*

Бачив уже, що годі йому буде заснути. Перевернувся раз, в друге, в третє... нарешті встав, знайшов на столі сірник і засвітив лямпу.

Із промінням, що його розсипала по кімнаті лямпа, почала вертатися свідомість дійсности в душу Івана. Десь ніби порозвівалися примари, він ніби проснувся із сну — таку зміну завело в його душі світло.

У нього одно тільки на думці: він хворий.

Почуття недуги, своєї немочи — непорадність по причині безвихідного становища, жаль до батька, що відтрутив його так байдужно від себе.

„Байдужно?“

А не показував тих свідків своєї нужди — тих пропущених рат у банку? Від коли Іван тямить родинні відносини, в-одно ті рати. Одні платить, одні пропускає. Так в-одно, так вічно!

І ті жалі на хату, на податки, на додатки... на господарку... Свині занедужали, трохи не загибли. Клич ветеринаря, викидай скілька ринських... Замісць заробити — втратили на них... А те, що їх тримали пять неділь на стайні? А картоплю сусіди викопали! Яких десять рядів! Шість нових родів картоплі спровадив батько з Будапешту, а тут оставили з одного, і то найгіршого, всього три-чотири кущики... Решту все викопали... А в кукурудзах ніби нема крадіжи?

І так в-одно. Так, скільки тямить, за кожним разом, як навідається до хати.

Іван зітхнув із глибини душі:

— Бідні.

Чогось йому жалко стаго батька-матері.

Тої матері, що певно не може похвалитися ані одною щасливою дниною в своєму житті... Того батька, що хотів скільки сил, помагати собі, щоб придбати де-що для дітей... Вдень у бюрі, удосвіта і пізно вночи при господарці... день-за-днем... рік-за-роком...

Хата, город, сад... корови, свині, качки, кури... оце ввесь зміст його життя. Коли

був молодший, ще в голубах любувався. Тримав їх без ліку — та їсти — сам не їв і не дозволяв бити їх у хаті. Її не продавав. Табуном увихалися коло хати і він залюбки годував їх що-ранку.

Роки минали, а ледви чи Іван тямить, щоб його батько змінив коли порядок свого життя. В осьмій до бюра, перерва на обід і в шостій із бюра. Тими самими вулицями, попри ті самі доми пересувається в тім самім часі висока постать — спершу випростована, тепер уже чим раз пригорблена, чим раз похилена ід землі. Навіть тих самих людей стрічає звичайно на своїй дорозі.

Стільки літ, стільки вже літ...

І як тут дивуватися, що обурюється та душа, коли хтось посміє робити заговір на неї? забажає змінити плян її життя?

Іванів батько не міг зрозуміти, що син не бажає його майна, що він віддасть позичений гріш, що без цієї допомоги він може знидіти...

Як? До санаторії? У гори? Адже ж він усе життя не виїздить із куряви міста, а проте жиє, здоровий, не кашляє, не пчихає... Часами, правда, катар... теє... Але то та біла табака... зараз помагає... позбувається в одну мить нежиту...

І як можна було бути таким наївним? — міркує Іван. — Хіба ж він не чув, які то

громи кидав його батько не-раз, не-два на тих неробів, марнотратників, бельферів, що то дармує ввесь рік, та прогодовується хабарями, а на вакації триндається кудись у гори! Як би то не вистарчило піти за місто, і вже й повітря є, й купіль, і зелень села... лісу...

Хіба ж помагали його протести в справі оборони і тих неробів, і гірського повітря, і купелів у Пруті та Черемоші?

І ця людина позичала б гроші синові на подорож — куди?... До Ґріс? До санаторії? До купелів?

— Га, га, га, га, га!... — реготався Іван.

Після довгого сміху і нового кашлю, він дуже посмирнів.

Зрозумів своє становище, яке давалося означити одним, одніським слівцем: годі.

Годі дістати гроші, годі виїхати лічитися, годі марити про подужання... годі... і годі... і годі...

Схопився, вискочив із ліжка, почав ходити по кімнаті...

Відслонив вікно... одчинив...

Свіжий подув повітря. Нові думки. Одмінні.

Гарно на дворі... Буря минула... А така страшна лютувала... Що то на світі не кінчиться! Все кінчиться, усьому приходить край! І нам прийде кінець. А там такий

спокій, така тиша.. Такий надмір тиші й щастя... Безмежний спокій.

Так пощо ж тут його бажати? Забагато буде його, забагато. Тут життя нам дай, праці, руху, гомону, крику — усього того, що творить контраст спокою... Чим більш бурхливе життя, тим радніще простягнемо руку до вічнього відпочинку...

— Я не можу уявити собі, щоб людина, що пережила життя у щасті, в гаразді, могла вижидати спокійно смерти, — промовив. — А з другої сторони як любо кинеться їй в обійми людина, що за все своє життя не знала відпочинку, не зазнала раювання, не знала ледачих роскошів! Як вдячно зложить своє збідоване тіло на крилах вічнього спокою.

В Івановій душі почала проявлятися якась байдужість до життя, щастя, здоровля... якийсь насміх на спомин недуги.

Йому соромно стало, що послухав перших слів лікаря і розніжився... приїхав просити грошей... хотів кидати роботу й утікати геть на самоту, шукати спокою, порятунку для немічного тіла.

Соромно йому стало, що його дух такий слабосилий.

А далі почав пригадувати собі: один, два, три... десять... двадцять... і далі... і далі... сотками начислив би їх, таких самих, як він,

слабих, немічних, збідованих, закашляних, вдобавку голодних, лихо загорнених, а проте сильних духом, бадьорих, завзятих. Останнім духом дишуть, а слова зневірря од них не вчуєш. Останки сил розмітують, а не устають у праці й енерґійному житті.

На яких велитнів виросли вони в його очах під цю хвилю!

„Адже ж усім нам судилося загибати!“ — не раз, не два — сотки разів чув він і сам він казав, коли хто зводив бесіду на береження здоровля, на можливу недугу грудей, смерть і т. и.

„Раз козі смерть!“ — докине, було, весело. І далі своє... і далі своє...

Почав насміхатися з свого зворушення, із свого обурення на батька, на його скупість, на його, ніби то, дику фільософію.

Він поглянув на оборотну сторону медалі, і що ж побачив? Те саме, що давно вже сам проголошував. Ніщо зрештою нового. Робота, байдужість до життя, легковаження небезпеки недуги... Сміливий насміх із примарів смерти.

Тільки навіть ще не так. У батька тільки слова — у нього діло!

Бач!... Ага!...

Засоромлений відступив од вікна, загорнувся до решти, згасив лямпу й вийшов із кімнати.

Станув у сінешніх дверях.

На дворі після бурі було ясно: стало видно від місяшного сяйва.

Іван задумався.

Іти так, не прощаючися ні з ким? Годі. Подумають щось найгірше... хоч, може ні! Не вони! А все як таки — годі.

Піти — не піти, піти — не піти?

Не міг рішитися.

Йому соромно було признати правду батьковим словам, а то знов не хотів лишати родичів під вражінням свого жалю... Ніколи ще не відїхав, не прощаючися.

Поки ще надумався, одчинилися двері від кухні, а в них появилася висока пригорблена постать батька.

— Що ж ти тут робиш! Встав?

— Тато куди? До городу?

— Піду перейтися сюди-туди. Треба й по ночі пильнувати. Злодії крадуть, що попаде в руки. Як би не доглядав, усе рознесли би.

Не признався, що спати не може по ночах і скоро світ — встає і йде до городу, щоб не томитися лежанням.

— Ти куди? — поспитав від нехочу.

— Хотів, як раз, попрощатися. Вертаю додому.

— Уже? Таки по ночі?

— Роздумався. Не поїду нікуди, то шкода дня.

— Як думаєш...

— Я попрощаюся...

— Га... бувай здоров... Хай тобі Бог помагає як найліпше.

Поцілувалися.

Іван пішов прощатися з матірю.

ТАЄМНИЦЯ ІВАНОВОЇ ДУШІ.

Це був уже котрийсь десятий, чи що, вибух крови. Жовта, як віск, мати лежала високо на подушках, дихаючи важко, і тільки очі блищали гарячковим огнем. Вся родина ходила навспиньках, щоб не стрівожити недужої і не причинити їй болю. Взагалі в хаті як би завмерло життя.

Дожидалися лікаря.

Приїхав. Оглянув. Записав порошки, казав обкладати льодом.

Найстарший син, Іван, що привіз лікаря, стояв мовчки в ногах у хворої; дивився, щоб не пропустити ні одного руху лікаря. Хотів вичитати з його лиця, що думає про стан здоровля недужої матері. Тут не було найменчого сумніву, що орґанізм нищить туберкульоза, але ні він, ні хто з рідні не подумав би був про це.

Іван був дуже вражливий на цю недугу. Сам перебув поважні початки її — щастям урятувався. Тепер дуже уважав на себе. Звичайно вистерігався блищих взаємин із людьми, хворими на туберкульозу. А вже пізнати таку людину то міг би таки на перший погляд.

В оцьому одному випадкові не то, що не вірив, щоб його мати була безвихідно недужа, але навіть не припускав собі такої думки до голови.

Лікар почав прощатися. Іван вийшов із ним, сів на повозку, щоб хутчій привезти ліки.

— Скажіть, будь ласка, пане доктор, яка причина цих вибухів крови?

Лікар подивився на нього, здивований.

— Ви не знаєте?

Іванові нараз розкрилися очі. Та він завагався з відповіддю.

— Чи ж би... туберкульоза?

— В найвищій стадії.

— Пане доктор! Не кажіть! — крикнув поражений. — Це не може бути!

— Ви ж не дитина, добродію. З вами можу говорити отверто. Тим більш, що не вадило б у вас у хаті трохи обережности.

— Скажіть, пробіг, пане доктор, до якої міри розвинена недуга? Є яка надія удержати маму при житті?

— Лівого легкого ні сліду. Все виплювала. З правого пошарпані останки. Що вам можу більше сказати?

Івана неначе б приголомшило. Відвернув лице в той бік, бо очі заплили слізми.

Побачив, що їде з міста його братчик. Спинив візника, розпрощався з лікарем і зліз із повозки.

Іди, Михаську, чимдуж до аптики і

візьми мамі ліки. А не забудь поступити по свіжий лід. І квапся, прошу тебе.

— Мамі знов гірше?

— Квапся, Михасю, квапся. І зараз вертай додому. Дуже недобре вдома.

Михасько побіг бігцем у місто, а Іван поплівся, мов непритомний, вулицями.

Ішов серединою вулиці, похнюплений, счорнілий на лиці, нікого не бачив, нікого не пізнавав. Мав тільки одно враження: от же незабаром утратить дорогу мамочку на віки.

Страшне. Він уже давно боявся почути таке слово. Але не вірив, щоб мати могла попрощати їх, покинути. Від перших своїх дитячих літ одного не припускав собі ніколи до голови: щоб батько та мати могли коли покинути його. Як часом така думка майнула йому крізь голову, зараз темніло йому в очах, щось здавлювало серце, і він боржій одвертав свою увагу від тої розбільної картини. А ось сьогодня прийшов лікар і сказав йому виразно: мати покине їх і то недовго.

Дізнав дивного враження: йому видалось, що мати вже не належить до них, що вона вже розпрощалась із ними, що тільки з жалю до них, — до батька, до нього, до дрібної дітвори лишилася якийсь час у хаті. Щоб вони освоїлися з тим, що незабаром полишить їх на віки.

Такий страшний біль здавив йому серце,

що трохи не крикнув. Побачивши, що наближається до хати, він повернув у инчий бік, щоб як найдалі бути від того живого гробу, у якому лежить людина, присуджена на смерть. Він матір уже стратив навіки. Боявся показатись їй на очі, щоб не вичитала з виразу його лиця свого присуду. Бідна мама! Уся її надія на весну, на виїзд у гори.

— Як би я тільки... діждала... до весни... поїду в гори... свіже повітря порятує мене... Я буду ще здорова... Правда, Іванку?.. — ще передучора питалася його шепотом, уриваючи майже на кожному слові.

Він потішав її. І сам свято вірив, що свіже гірське повітря чуда доконає.

А сьогодня — що він сказав би їй? Як зміг би заховати перед нею всю правду? Бідна мама, сьогодня вже тільки дивилася на нього, таким виразом, як би благала: допоможи! А може... може вже була свідома своєї долі й хотіла потішити його очима. Як вона його любить! Чи не бажала вона розрадити його своїм німим поглядом? В останніх днях уже ставало їй краще дихати, кров по останньому вибухові майже заспокоїлася, вже тільки деколи показувалася рожевими плямами. А мати так раділа.

— Правда, Іванку, вже не дуже червона фляґма? З кожним днем менче крови показується...

А що ж вона думала собі сьогодня? Тепер він уже розуміє погляд мами. Вона вже мабуть збагнула тайну усієї правди. Вона злетіла вже на вершини життя, вже розпрощалася з усіми клопотами й гризотами життєвими, і з висоти позасвітнього єствування дивиться на всю свою рідню, на коханого чоловіка, з яким пережила свій тяжкий вік, на своїх дітей, для яких вона все життя жила, бачить їх опущеними сиротами і, як може, продовжує ще свої муки, щоб як найдалі відсунути розлуку.

Як тепер розуміє глибокий погляд її очей. Тепер збагнув значіння тих невловимих рухів голови, що ними неначе б прощала дорогу рідню. Бідна мамочка! Вона одна, здається, бачить уже ясно всю правду, бо більш ніхто й не додумується, що жде їх. А оце йому насилу вложив у голову лікар зрозуміння долі матері.

Спокійно, тверезо сказав йому, дорослій людині, всю правду. Про одно він забув: що говорить до сина про його рідну матір. Забув, чи може не знає, що не можна з сином розмовляти на розум, спокійно, отверто про близьку смерть його матері.

Нараз обхопив Івана такий страх, що він не міг запанувати над своїм зворушенням. А що, як прийде в хату і не застане вже мами в живих? Лікар сказав виразно: го-

дини почислені. А він, замісць до хати, побрів вулицями. А що, як мати там жде його нетерпляче, щоб попрощатися, щоб на віки забрати з собою його образ, а його нема коло неї?

Ох, коли б дістатися чим скорше до хати, коли б захопити ще той дорогий погляд очей, той теплий, щирий погляд, що обіймав його усього, коли наближався до своєї мами.

Не йшов — летів. Скільки сил мав у ногах, квапив до хати.

*

Другої днини над вечір Іван сидів у кімнаті, вглиблюючися в свою працю, коли його покликали. Одягся і вийшов із хати. На вулиці побачив батька. Його зморозило. Обхопила його душу трівожна думка, що мати вже не жиє. Від хвилі розмови з лікарем ця думка взагалі його не покидала, але тепер проявилася з великою силою довершеної події. Чого ж би зрештою батько викликував його з хати і ждав на нього на вулиці? А постать пригнобленої віком та журбою людини ще більш упевнювала його в сумних прочуттях.

Наближаючися, ждав тільки одного слова: „Вже скінчилося“. Та чим ближче підходив

до батька, не міг вийти з дива, що його лице трохи чи не за спокійне. Він був свідком, як кожний вибух крови, кожний більший упадок сил матері витискав сльози на очах сивоволосого батька, як він не всилі був затаїти своєго глибокого зворушення.

Ні, тут щось инче. Але що? Чому, як раз, тут на вулиці жде на нього батько? Чому, викликаючи його з хати, не ждав, аж він прийде до них? Яке діло має батько до нього?.. Ці питання, що на них даремно шукав би відповіди, стрівожили його не менш, як раніш певність про катастрофу.

А може?

Може той страшний удар убив сльози в його серці, може біль його ввесь здавив? Може спокій той до хвилі, коли побачаться і батько поділиться з ним страшною звісткою?

А чому сам не зайшов до нього? Чому ждав тут на вулиці?

Привіталися.

Іван жде, задержуючи віддих у собі, з нетаєною трівогою. Зараз почує. Зараз дізнається усієї правди.

Врешті не видержав:

— Як мамі? Лекше?

— Однаково. Лежить, бідна, бліда, шкура й кости, а очі такі якісь страшні.

Іван відотхнув.

— То вдивиться в одно місце в стелі і

не відриває очей годинами, то знов водить ними по нас усіх, як би прощалася з нами.

Останні слова викликали в батька сльози; він виймив хустину і, витираючи на ввесь голос ніс, старався заглушити своє зворушення.

Ішли мовчки добру хвилю.

— Нехай тато не трівожаться. Я не думаю, щоб із мамою було недобре.

Нагадав собі слова лікаря, що треба б остерегти всіх, щоб береглися. Батькові в першій мірі він повинен це сказати. А чи міг? Хоч би й тепер. Чи не вбив би він старого свого батька розкриттям усієї правди? Бо там у них, у хаті, ніхто не вірив, що аж так далеко зайшло. Мати все життя постогнувала, покладалася. Жалілася, що під грудьми болить, що в плечах давить, що віддих запірає, а при тому всьому працювала далі, не давалася, змагалася з усіми супротивностями.

І всі хатні так уже привикли до тих безупинних жалів матері, що инакше й не уявляли собі її. Ніхто не памятає, щоб мати була коли небудь здорова, але й ніхто не тямить, щоб коли довше нездужала. А ось уже довгий рік, як вона не встає із постелі, а ніхто: ні батько, ні діти не розуміють грізного стану недуги. Ждуть, що не сьогодня—завтра мати встане і поратиметься біля

домашнього господарства, як, здається їм, от іще вчора це робила. Той довгий рік, майже не заважив у їх житті.

В-одно їм здається, що це недавно, як мати поклалася. Не далі ще, як три дні тому, перед останнім вибухом, він бачив, як принесено мамі до ліжка стільницю і вона помагала лагодити обід. Трохи що вже не вставала. Ноги спустила на помісті, підперта подушками, заявляла всім із радістю, що почувається вже краще. Дарма, що голосу не вспілі була добути з грудей. То, думалось їй, в горлі хиба лежала. Піддасться операції, як поверне до сил, і відзиськає давній свій голос.

Вже більш, як пів року, не чує ніхто її милого голосу!

Як то все зміняється! Як то все безповоротно минає!

Коли так ішли далі мовчки, батько запанував над своїм зворушенням. Він промовив:

— Знаєш, Іванку, я прийшов до тебе з проханням од мами.

— З проханням? — здивувався Іван.

Яке б це могло бути прохання? І чи є така річ на світі, якої б він не зробив для матері? Дуже цікавий був на те прохання.

— Як бачиш, мама дуже слаба. Чим раз гірше з нею.

— Бідна мама, — вихопилось Іванові несвідомо.

— Сьогодня над вечір сиджу я коло мами (якось нікого не було в кімнаті). Сиджу і дивлюся на неї, а в її очах заблисли сльози. Я наблизився до неї, а вона ледви чутно шепче мені до уха: „Рятуй мене, тату... Я хочу жити.“

Батько говорив знов крізь сльози. Та вже не ховався із ними. Хлипав чим раз сильніще:

— Скільки я не вговорюю її, скільки не потішаю, що вона буде жити — не помагає. Тільки в-одно: „Рятуй і рятуй!“ Нарешті кивнула мені ще раз очима. Я приложив ухо до її уст і вона таке мені сказала: мала таке видіння, що як би ти пішов і висповідався — вона подужала б.

Дивився перед себе, уникаючи погляду сина. Говорив беззвучно і безнадійно:

— Я прийшов із цим до тебе. Тепер великий піст. Ходім оба до церкви — висповідаємося. Може мамі полекшає.

Іванові крутилося в голові від тієї бесіди. Що сказати? Як сказати? Чи переконувати і як переконувати? Оправдуватися, чи ні?

— Знаєте, таточку, що ви забили мені клина в голову. Я думав, що нема неможливостей на світі, аж бачу, що є, і то такі, здавалось би, прості й звичайні речі. Ви поставили мене між такі дві супротивности, як безмежну любов мами і неможливість ви-

копання такого, здавалось би, легкого і звичайного завдання для рятування її здоровля.

— Що як хут неможливого? — питається батько досить непевним голосом.

— Або я знаю, як вам на це відповісти? Направду, що ви поставили мене в безвихідне становище.

— Ходи без великих роздумувань до церкви, висповідаємося, завтра вранці запричащаємося і може, Бог дасть, мамі полекшає.

Іван чув фізичний біль у висках. Що мав казати?

З одної сторони пірвані ним усякі звязки з католицькою церквою, скажім із церквою взагалі — з другої глибока релігійність його батька і матері і в добавку та віра, що тепер у його, Іванових, руках лежить здоровля і життя його мами.

Він тепер зрозумів, чому, якраз перед тижнем, мати, лишившися з ним самим у кімнаті, забалакала на подібну тему.

Що правда — не ставила ніяких жадань, навіть не розпитувала дуже близько — заходила здалеку. Питалася, чи ходить він коли до церкви.

Сказав неправду: оскільки має час. Зрештою в неділю має звичайно обовязки.

Казала, що має те враження, наче б він стратив віру, яку вона впоїла йому в душу в дитячих його літах.

Безперечно, мовить їй на це, що тепер він инакше відноситься до справ віри. Він має віру, може, глибшу, як ті, що їм здається, наче б вони були найбільш правовірні, але його віра заховується глибоко в душі; він не має її на показ.

А що до церкви не ходить? Він був нераз свідком таких безприкладних вчинків тих, що сторожами віри себе вважають, що краще минати йому той дім, який з дому любови бога став домом ненависти, пристановищем для брехні, обдурювання, сліпого завзяття, й усякого инчого дикунства. Його віра у велику світову Силу далека від грубого поганства в зміненім у дечому вигляді, поганства наших часів.

Який він був неоглядний у своїх висловах. Він балакав щиро так, як щиро його мама питалася. Балакав із серця до серця. Дитячою любовю правди сповідався перед своєю дорогою мамою.

Як страшно ранив він її серце!

А вона мовчала і словечком не противилася його словам. Здавалося йому, що розуміла його. Тепер бачить, як помилявся. Наслідок його щирих слів був той, що мати не заспокоїлася вже від того часу, тільки просить його, щоб намагався наблизити свій світогляд до її.

Але що ж він може тепер сказати? Настала

така тісна сполука синівського обовязку й основних питань його внутрішнього „я“, що розрубати цієї загадки не вспілі. Треба знайти доконче вихід.

— Ідемо? Добре? — чує питання батька.

— Чи конче, тату, ставите таке питання?

— Я вірю, що ти схочеш зробити це для спокою мами.

— Як раз своїми словами ставите мене ще більш у безвихідне становище.

— Чекай, Іванку, що тобі вадить піти висповідатися? Гріхів великих не маєш. Річ у самій події. Хто знає... Може, як раз, це...

Не кінчив. Видно не вірив у свої слова. А все ж таки жадав катеґорично. Поставив справу так, що відмовної відповіди не можна було дістати.

Для Івана це питання було від першої хвилі рішене. Важно тільки, яку би то вибрати форму, щоб не вразити ні батьківського, ні материнського серця.

— Тату, з чого я мав би сповідатися? І перед ким? Я сповідаюся день у день, скажу, на кожному своєму кроці із своїх діл. Я свідомий ваги кожного свого діла. Коли його роблю, важу всі добрі й лихі його сторони. Я з кожного свого слова сповідаюся, з кожної думки. Але сам перед собою. Перед своїм сумлінням. Воно найвищий мій суддя. Я перед ним найбільш відповідаю. Я й перед

вами, тату, сповідаюся в цій хвилині. Ви для мене гідний сповідник. Вам дуже багато, вам чи не все завдячую. І можу сповідатися перед вами. І перед мамою я сповідався скілька днів назад.

— Мама дуже журиться, що ти не ходиш до церкви, що не маєш пошани для священиків.

— Тату мій, дорогий! Може б ми залишили цю справу. Ви знаєте, що я не можу цього зробити. Коли б я навіть хотів вволити мамину волю, то моя сповідь не була б така, якої бажає собі мама. Я не можу, тату, цього зробити. Скажіть мамі, що думаєте, скажіть, що я все зробив, як вона хотіла. Нехай заспокоїться. Ви ж людина, ви зрозумієте мене, що я не стану брехати перед вами, перед самим собою, і перед своїм Богом. Я піду з вами до церкви, чому ж би ні! Я такий тепер прибитий, такий пригноблений, що понурий настрій нашої церкви буде мені дуже до душі. Але звільніть мене від того тяжкого обовязку обдурювання себе і вас.

Більш про цю справу не балакали.

Як раз наближалися до церкви. Увійшли до неї, заглиблені в свої думи.

*

Дивно почував себе Іван, стоячи побіч батька в церкві. Висока, а при тім понура середньовічня святиня видалася йому инакша при слабому вечірньому світлі, ніж звичайно. Робила на нього враження таємничого храму єгипетського або жидівського — того творчого осередка всякої містики, що під її впливом душа людини покоряється, принижується, затрачує своє власне „я“ і вся кориться величі таємниці, притуплює розум, вбиває всяку думку, всякі инчі почування, крім одного почуття власної немочи — стає здатна тільки покоритися й у безмежному своєму приниженні дійти до найвищої ласки — зєдинення з затаєним у містерії божеством.

Він чув, як десь розвівається вся його сила розумування, як затрачує певність себе, що її проявляв перед хвилиною у розмові з батьком. Замісць холодного спокою поселюється у його душі дивний страх, якого не зазнавав ніколи від тої хвилини, коли визволився з кайданів, що наложено на нього в дитячих літах.

Оглянувся стрівожений на всі сторони — бачить: снуються люди, похнюплені, сумні, поважні, то знов моляться, упавши на коліна, з очима повними сліз, чує дивно-гармонійні й такі тужливо-жалібні співи, що попадає під їх впливом у ще більший розстрій; його очі наповнюються слізми.

Кинув мимохіть очима на батька й жахнувся. Чи ж би й він дізнавав такого враження? Блідий, неначе мертвота пересунулася крізь його лице. Очі задивлені в великий вівтар, край якого стоїть при зачинених „Царських вратах“ священик і перекликається елеґійним голосом із двома хорами церковного крилоса.

Нараз згадка про недавню розмову, про недужу матір, кинула Івана у дрож. Він нагадав собі слова лікаря. Уявив собі все, що жде їх семю в найближчих днях — ту найбільшу в житті людини катастрофу — смерть матері, віковічню втрату того єства, що вривається незатертими рисами в душу всякої людини. У співі обох крилосів, що перекликаються серед нічних таємничих сутіней храма, вчувається йому похоронній спів, що з усіх співів завсігди найбільш сильне робив на нього враження. Гаряча сльоза сплила по лиці й лишила на ньому незатертий слід, а з грудей вирвалося уриване хлипання.

А серед мурів храму дивна метушня. Народ пливе хмарою ід вівтареві, а друга хвиля одпливає. Незрозумілі шепоти, шелести, уривані рухи, слова молитви, зітхання, і той таємничий клик жреця, і ті безмежно жалібні наперемінні співи-речітативи двох хорів, що то їх співи із глибини душі пливуть і в бездонні глибини людських сердець западають.

Перед очима в Івана виринає картина, одна з тих, що то ніколи не забуваються: старий дідусь, його дідуньо, водить його, трилітню дитину, за ручку по городі, і вчить його „Отченашу“. І радіє старенький, що дитина проказує за ним слова молитви. І наповнює душу дитини страхом господнім, вціплюючи в неї образ всесильного велита, що сидить десь за хмарами і дивиться своїм страшним оком на ввесь світ. І бачить звідтам кожну людину, все сотворіння, чує, що хто говорить, і добрих бере до себе там, на гору, над хмари, до неба, де вічно ясно світить сонце, де дуже тепло і люди нічого не роблять, тільки стоять задивлені на того всемогучого творця усього світу. А як хто говорить неправду, або візьме чужу річ, або не слухає тата і мами, того він кидає на саме дно пекла, десь далеко під землю і там він смажиться в смолі.

Іван стрепенувся на сам спомин тої лютої жорстокої картини, що то довгі роки бентежила його, трівожила його душу вічним страхом. Стрепенувся у ньому естет, якого почування краси дізнали гіркої образи на саму згадку, що такими гидкими картинами затроювано найніжніщі його дитячі почування вже від наймолодших років. Ясну дитячу душу, безжурну, спокійну, що до неї ввесь світ усміхався своєю красою, зогиджувано почу-

ваннями люти, мести, звірства, диких мук, опоганювано сопухом горючої смоли й смаженого у ній людського тіла.

Що він кому завинив, що його так немилосердно карали, що були таки безоглядні для невинної дитини, яка ще не знала, що таке добро, і що лихо, й яка тільки від них, від тих навчителів, пізнала єство лиха й потім в-одно у нього западала.

А потім пішли довгі-предовгі роки страху й вічного несупокою. Раз вщеплена їдь глибоко увіссалася в душу. Скільки то він не настраждався, скільки не натерпівся, кипо увільнив себе від тих огидних картин!

Здавалося йому, ще вже на віки визволився — ні! Не зовсім! Вже давно став спокійний, зрівноважений — суддею став для себе сам! Жиє, щоб сплатити довг матері природі — а дійде його життя до останньої стежки — він спокійно зложить свою голову в тому переконанні, що житиме вічно в праці свого життя. Кожний його крок — це вклад у вічність. Кожне діло, кожна думка — це свідки його вічного життя. А слабосиле тіло дійде до своєї межі й склониться перед неублаганою конечністю та ляже на вічний спочинок.

А поки що — спокій у душі. Працює, роскошується щастям і красою цього прегарного світу, всіх його радощів, любить людей,

гидиться потворами, звірями в людському тілі, минає їх, щоб чим скорійш затерти в памяти всяку гидоту і ще раз — жиє спокійно.

А де ж дівся в одну мить увесь той його спокій! Що забрало його? Одно слово лікаря. Почуття, що наближається велика втрата. І то довічня. І чим більша в нього певність, що оце наближається розлука навіки, тим страшніще його це непокоїть. Невже ж годі инакше? Невже ж усі ті деклямації про спокій душі — пуста видумка, ілюзія, фантом? Не може бути инакше?

А вже ж, що ні! Адже ж тут тратиться найдорожче в житті єство, тратиться рідну матір. Навіки. Він жив замолоду тою думкою, що вони не розлучаться ніколи. Житимуть до пізньої старости вкупі, потім хвилева розлука і знов зійдуться всі на вічне, щасливе життя. Деколи трівожило його те, що можуть не зійтися. Але його родичі таке святе вели життя, що вони опиняться „одесную“ — хіба, що він міг би попасти „ошуюю.“ Але в таких хвилях він постановляв собі на все в світі жити так, щоб і собі дістатися у царство вічньої щасливости.

Потім...

Він зітхнув глибоко.

Потім розлетілося все, щезло, мов миляна банька.

Учитель історії перечислив йому всіх

християн і всіх, кому не судилося „царство боже“ — бо так ділив катехит усіх мешканців землі. І йому жалко стало тих міліонів людей, що то засуджені на вічні пекельні муки тільки зза того, що не могли вродитися „католиками“.

Учитель ґеоґрафії розкрив перед ним тайни всесвітів і він надармо шукав місця для свого дитячого „неба“. А вчитель ґеольоґії, розяснивши склад землі, увільнив його від усіх страховищ дитячого „пекла“.

Одного він не зміг зрозуміти: чому про все те не знав катехит і далі на годинах реліґії намагався закривати перед ними „правду“ і поводився з ними так, як би не знав, що вони вже не можуть вірити в його слова.

І коли він, шукаючи відповіди на всі ті питання, висловив усі свої сумніви прилюдно на лекції реліґії в пятім клясі, — його безпроволочно прогнали з ґімназії.

Його сумніви перетворились у роспуку. З одної сторони гурток молодих хлопців, їх таємні розмови на тему сумнівів про віру, про єство Бога; про всі правди, що їх вкорінено замолоду кожному з них, з другої та безприкладна кара, що постигла його, Івана, коли поважився шукати відповіди на всі ті хвилювання своєї молодечої душі. У висліді — ніякої відповіди. Він попав у роспач. Той страшний удар — прогнання із школи — вба-

чався йому божою карою за всі ті висловлені й невисловлені, у найтайніщих закутинах душі зроджені думки і сумніви. На кожному кроці почував на собі прокляття грізного бога, який, ображений його безвіррям, показав йому свою тверду руку.

Із страху перед божою карою і перед самим собою та своїми суєвірними думками, він утікав до церкви і там годинами клячав, вдивлений у вівтар „Пречистої“, благав її, щоб вставилася за його загублену душу перед престіл свого сина. І, бувало, здавалось йому, що чує якусь полекшу. Та німа спершу розмова почала перемінюватися в насолоду душі. Коли був сам у церкві, та не мав свідків, починав розмовляти з образом у голос. І мав те враження, що бачить, як уста діви порухуються, як малий Ісус усміхається до нього, здавалося йому, що до його ушей долітає відповідь тих, що в них він так сердечно благав прощення. Виходив після таких щасливих хвилин із церкви, мов непритомний, — в дивно роскішній екстазі.

Починав попадати в шал, у божевілля. Ходив з людьми на відпусти. Недалекий був того, щоб вступити до Василіян, постригтися в ченці. Хотів повернути свою діяльність у напрямку праці посеред поган. Сам не знав, що могло б його вдовольнити.

І не знати, чи більше радів тим, що позволили йому записатися по феріях у львівській ґімназії на приватиста, чи більш тим журився, що батько ніяким способом не хотів і чути про те, щоб він ішов до Василіян. При всій своїй релігійности, побожности й пошані до священиків, він просто ненавидів монахів, уважаючи їх дармоїдами, неробами, розпутниками. Іван не розумів тоді того всього. Адже ж, хто як хто, але вони вже хіба тільки для служби богові живуть на світі.

Тепер, хоч зараз на другий піврік приняли його на публичного ученика, він мав попарпану душу. Сумнівів, що їх мав давніще, не позбувся. Але покінчив із ними раз на все. Так їх здавив у душі, що не сміли прокинутися наново. Найсильніще у нього почування був — страх. Страх перед карою божою, страх перед переміною вічньої кари на дочасну, на прогнання знов із ґімназії. А вже найбільш недовірря до всіх товаришів, учителів, а головно до катехита. Релігії вчився, щоб переконати нового свого релігійного керманича, що він не має нічого спільного з усіми можливими закидами проти його особи в напрямку безбожности. При тому молився, молився так завзято, що товариші почали жартувати собі з нього. Утікав од їх товариства. Не любив їх.

Настали ферії.

Він вернувся у своє давнє місто, зійшовся з усіми близькими другами. І тут склалася подія, якої не забуде в житті ніколи.

Чудовий був вечір, місяшний, теплий. Він вийшов із одним своїм сердечним приятелем за місто. Ішли полями. Заслухані в дивні, ніжні згуки літнього вечора, задивлені в чари роскішньої природи. Їх серця були переповнені радістю життя, вражливі на поезію буйних нив, їх душі заслухані в мову ланів збіжжя, у перекликування запізнених птиць, у вечірню розмову тисячів творів природи: рохкоту скількох гуртків жаб, цвіркоту цвіркунів, жужжання комарів, у всю ту чарівну симфонію вечірнього світа, яка таким сильним відгомоном відбивається у молодому серці.

І нараз зачинається й між ними розмова, одна з тих, що мусять прийти, що приходять неждані, несподівані, а вже зовсім небажані, що руйнують ввесь молодечий світогляд і, замісць спокою, дитячої віри в те, що вложила мати в душу дитині, лишають пустку, порожнечу — лишають одним одно „ніщо!“.

Зачинається між ними зовсім несподівано розмова про світ, про бога, про божу силу, про початок і кінець світу, про вічність...

Зачинається розмова про речі, яких не

збагнув і ледви чи збагне коли людський розум. Про речі, що чим більше про них думаєш, тим більше вони затемнюються перед тобою. Але на перший погляд, а ще для молодої голови, вони такі ясні, такі певні, що дивуєшся сам собі, як ти міг не попасти на них до цієї пори.

Зачинається розмова, в якій він, Іван, більш слухає, ніж балакає. Слухає палкої бесіди свого товариша й уже не бороніться — жахається, як усе те, що почав тратити, а потім з великим трудом на ново здобув собі, від одного слова приятеля падає, обсипається. Чує, що вже надармо боронився б. Немає в нього на це сили!

Нараз прокидається у нього остання енерґія.

Ні, не скориться! Не сміє зрезиґнувати. Починає перечитися. Стає з усією силою нападеної людини захищати своє добро. Заступається за все святе. Неправда! Не вірить другові! Він навіть приятелем йому бути не може, коли вони так дуже розходяться в своїх поглядах на бога й його єство.

Зачинається пристрасна розмова. З одної сторони ображена амбіція „просвіченого“ молодця, з другої остання оборона святощів у збентеженої, зведеної на манівці, молодої душі. Іван ніколи ще не був до тої міри у становищі апостола віри, як під цю хвилю.

І вивязався з свого завдання так, що краще годі. Він промовляв із таким запалом, що противник почав уступати. Мусів замовкнути. Іван почував свою велику перемогу.

Але тільки до хвилини, доки не розпрощалися.

Коли прийшов домів, як би перемінився. Не те його думку займало, що він говорив, але те, що його друг. І замісць роздумувати над своєю обороною, він став думати над закидами противника-друга. Перш усього було йому дуже прикро, що розійшлися майже в гніву. Як би не пізня ніч, він зараз відшукав би його, перепросив би за свою нечемність. Помирились би, як приятелі. А в жалю, що не може зробити цього зараз таки, в цій хвилині, він почав роздумувати над причиною їх непорозуміння. І виринають у пітьмі ночи один за одним усі ті давні сумніви, що то ніколи не покидали його душі, відколи вперше проявилися. І вже не сумніви вони — закиди обдурювання дитячої невинности її віри, докори за її сліпоту й наївність. Кожне слово приятеля впало цілющим ліком на рани, завдані його душі в тій невгаваючій боротьбі душевних сумнівів. Як безнадійно хворий слідить за кожним словом лікаря, шукаючи в ньому розради й порятунку, так Іван відсвіжував собі в памяти кожне слово приятеля і розбивав

ним на віки сумніви, та закладав основи під храм нового світогляду.

До пізньої ночи боровся сам із собою, з своїми давніми думками. Нарешті, змучений, висилений, заснув, як лежав на ліжку, одягнений.

Прокидається під вражінням якогось страшного сну. Десь він заблукався на пустині. Сам один. Ні родичів, ні рідні, ні взагалі людей. Ні куди повернутися — не знає, ні яким способом знайти шлях, щоб вийти з цієї пустині. Аж ось зачинається дика гульня всяких звірів. Рики, реви, скажене виття. Він бачить їх і не може змірковати, які це звірі. То виринають перед ним, то щезають. Нарешті зрозумів усе. Це ті самі потвори, що то якийсь маляр вималював їх у раю — ліворуч у їх церкві. Тільки там вони лагідні, спокійні, хоч при всьому тому гидкі, несимпатичні. Тепер вони просто страшні! Чим більш вслухується в їх рев, чує у ньому погрози мести за те, що відрікся свого і їхнього бога — царя людей і звірів. Одна з тих потвор наблизилася до нього так, що її пащека опинилася над його головою. Вже почув її гарячий віддих, глянув у пащеку й застиг. Із челюстей її пащі бухав огонь сильною полумінню. Причувся йому крик усіх тих душ, смажених у смолі, що їх знав із апокріфу „хожденія

Богородиці по мукам". Такий счинили вереск, що від нього проснувся.

Потер чоло — що з ним діється? Лежить на ліжку одягнений. У хаті темно. Пригадує собі, яка це пора — ніч, безперечно. Він у хаті. Яке щастя, що все те поганий сон був. Але який страшний, як утомив його. Починає отямлюватися. Що з ним було сьогодня? З великим трудом згадав усе. Всю свою розмову з приятелем і свої роздумування в хаті. Згадав, що все те стратив, чим жив до цієї пори.

І таку страшну порожнечу почув у душі, такий страшний жаль обхопив його душу, що заплакав з усього серця. Не міг утихомиритися. Заховав голову в подушку і ввесь свій жаль душі виплакував. Гарячими, розбільними сльозами прощав свої дитячі вірування. А ще більш плакав зза того, що в душі, в серці, в мізку лишилася страшна порожнеча.

Рожевий ранок застав його з очима повними сліз, із здавленим серцем і глибоким смутком у душі.

Настали страшні для нього дні. Раз зачеплені питання виринули тепер із такою силою, що лишити їх без відповіди — годі було. А відповідь ні звідки не приходила. Він кинувся читати книжки, які тільки міг роздобути. Надармо сліпав над ними. Одних

не розумів, ничі не давали йому ніякої відповіди, ще ничі не промовляли йому до душі так, щоб міг вдовольнитися. Посумнів, зневірився, ходив самітний і дуже нещасливий.

Додумався до того, що людське життя — одно терпіння. Фізичне, моральне і ще яке б там не було. Людина — марний твір природи, виставлений на кожному ступіні на всякі небезпеки, родиться, щоб бідувати, замолоду вчиться, працює гірко на те, щоб здобути собі якусь забезпеку на будуче. А тут на кожному ступіні жде на неї неблагана смерть. Сам не знаєш, звідки прийде до тебе. Може, як раз, тоді, коли найменче ждеш на неї. Коли вже все тобі так уложиться, що тільки б користуватися своїми трудами — а тут прощайся із світом. І пощо всі ті страждання, що їх перенесеш замолоду? Бо він не уявляв собі більших труднощів, як ті, що мав їх побороти в своїй шкільній праці. А ще одно. Людина ще тим безвартний твір природи, що ні до чого не дійде, що бажалось би. От, така дрібничка — як те, щоб збагнути тайну життя. Хто її збагнув, хто розвязав цю загадку? Значиться зовсім безсила шкаралуща? Так пощо всі ті муки, пощо ті змагання, коли вони безцільні, не доведуть до мети? Краще скорійш покінчити з усим!

Така несамовита думка прокинулася в його голові, що жахнувся од неї. А все ж таки найкраще було б так покінчити. Одно ще спинювало його: не міг уявити собі, як перенесли б його смерть батько та мати. Це могло б їх убити. Мама не пережила б того жалю, що її син наложив на себе руку, стратився, і втратив на віки можність спастися. Це одно здержувало його від шаленого вчинку.

Але револьвера не покидав ні на хвилину.

Сидів раз трівожений усіми цими думками в великій липовій алеї край міста. Сутіни вечора і глушина піль розстроювали його. А ще більш ранив його пошарпані думки шелест листя столітніх лип.

В кишені здавлював рукою нервово револьвер.

Зненацька почув знайомий голос:

— Ти чого такий сумний, Іванку?

Повертає голову. Біля нього стоїть його давній учитель. Один із тих, що їх молодіж найбільш любить за те, що вони розуміють болі й турботи молодої душі.

Встав, поклонився і не знав, що сказати.

— Ти, хлопче, маєш якусь журу. Я вже від скількох тижнів не пізнаю тебе. Ти так змінився на лиці. Що з тобою, Іванку?

Іван мовчав. Подабав на приловленого злочинця.

— Ніщо мені не є, пане професор.

— Не вірю, сину. Я тебе знаю добре. Щось з тобою скоїлося немудрого. Скажи мені все щиро, може я дам тобі яку пораду.

Іван не розумів усіх його натяків. Тепер майже певний, що учитель підозрівав його про секретну недугу. Хотів рятувати його від фізичної затрати.

Але голос учителя був такий теплий, такий сердечний, що він в одну мить розкаявся в своїх замислах. Хотів спробувати ще останньої дошки порятунку. Учитель був молодий. Його знали як вільнодумну людину. Не вагаючися довго, Іван сказав:

— Я дуже нещасливий, пане професор.

— Видно це тобі з лиця. Що ж таке?

— Я стратив віру і не можу знайти нічого на її місце.

Учитель подививя на нього щиро.

— Бідний ти, хлопче. Ти як раз прийшов до найбільш критичного моменту.

— Я такий нещасливий, що не знаю, що робити з собою. Все, на чому засновувалося дотепер моє життя — розвіялося. І я в одну мить втратив змисл життя. Що ні стараюся поставити щось инче на місце віри — не вспілі. Бачу, що легко було зруйнувати, але знов збудувати щось на те місце не на мої сили. Мій мізок заслабий. А знов так мучитися не можу. Або знайду відповідь на всі ті питання, які бентежать мене, або...

Замовк. Мовчав і учитель, роздумуючи над душевним станом молодої людини.

— Приходять на мене такі хвилі, от, як оця тепер, що одна думка без застанови — і я позбавлю себе життя. Я близький або божевілля або самовбійства. Рятуйте мене, пане професор, коли можете. Дайте мені яку пораду, бодай розважте, покажіть надію, що я з часом прийду до якої рівноваги, що знайду відповідь на питання, які мене тепер трівожать.

Просив із сльозами в очах.

Учитель зрозумів вагу хвилі і велич свого завдання. В його руки зложено життя і долю молодця, одного з тих, що переходять крізи в своїй душі, що думають і думками бентежаться. Людина заплуталася в сіти своїх думок і треба її доконче рятувати.

Взяв Івана під руку і пішов з ним у сторону зелених нив.

Почав балакати спокійним, лагідним голосом:

— Я вдячний тобі, сину, що ти був щирий зо мною. Подбаю не завести твого довірря.

Ішли хвилину мовчки. Учитель роздумував, що і як тут сказати.

— Питання, що ти їх порушив, занадто складні, щоб дати на них у короткій розмові вичерпуючу відповідь. Тим більш, що, впевняю тебе, ти ніколи повної відповіди не

дістанеш. Це найповажніщі питання. Вони дотикаються справи повстання світа, єства бога і відносин людини до всіх тих питань, цілі її життя, її призначення. І тепер головна річ, як до цих питань підходити. Візьмім під розвагу менче скомпліковане питання про грізні явища природи. Людина неосвічена приписує їх якійсь чородійній відьомській силі і т. п., — людина освічена, вчений природник, вияснить їх як найдокладніще, получить у ланцюг причин і наслідків і навіть загляне в недалеку будучину.

Трудніща справа з всесвітніми питаннями. Найлекша відповідь: „Бог сотворив з нічого“. Але людський розум, розвиваючися і заглядаючи недискретно на Оліми, в Етну, розсліджуючи соняшню планетарну систему, досліджуючи нічі сонця і їх світи — сказав собі: дитяча играшка все те, що нам кажуть вірувати ріжні релігійні системи. Розум стає найвищим крітерієм оцінки всіх світових зявиск. І тут зачалася траґедія дослідників. Поваливши старих богів, станули перед сумною дійсністю: Ignorabimus!

— То ніхто не дійшов до правди? Всі люди мучаться в непевности і жиють із тим? — майже крикнув роздратований Іван.

— Непевність, якої ти так боїшся, є признакою всякого знання. Тільки той може присвятитися науковій праці, тільки той дійде

до відкрить, винаходів, кого бентежить та безупинна непевність чогось нового, охота шукання нових доріг. Людина, яка вдовольниться тим, що має і що подають їй нічі, — це звичайний філістер, для якого не сміють істнувати загадки. Його душі не можуть ворушити таємничі питання, бо це збавляло би його сна. Але та непевність не кожному дана. Ти, бачу, з тих, що то рвуть на собі пута привички, звичаю — що ж... нехай тобі щастить...

Іван поглянув на нього спокійніще. Можна було завважити, що слова учителя лагодили біль його душі. Він признавав їх хоч би з того, що перейшов сам на собі. Адже як з хвилею, як зачав тратити віру, кинувся читати книги, що обговорювали питання, які його бентежили.

Розповів це вчителеві. І висловив свій жаль, що не знайшов такої відповіди, що заступила б йому давній спокій.

— Ото ж бачиш. Ти зараз у перших днях наткнувся на те, що я кажу. Відповіди ти не знайшов і ще не зараз знайдеш. Але ти почав шукати її. І хоч не знайдеш того, що шукаєш, ти по дорозі до правди наскочиш на такі питання, які заберуть тобі всю твою силу, повернуть твоє життя на шлях праці, що виповнить тобі все твоє життя.

Я згадав тобі про тип філістра. Він за-

чинає від того, що в найважніщому питанні про світ, життя і бога приймає все те за останню правду, що наказує йому вірити доґма його релігії. Має свій постійний твердий світогляд, добутий легким способом і вдовольняється цим. Все своє життя підпорядковує тому світоглядові й бережеться, щоб не робити нічого такого, що могло б зрушити спокій його душі.

А що кожний релігійний світогляд захопив усі прояви людського життя й стоїть на їх сторожі, — він має на ввесь свій вік витичену стежку, з якої не зійде ніколи. Його остаточна ціль — спасення душі і в тому напрямку звернені всі його думки, бажання й діла. Це в першій мірі леґаліст, опора всякого суспільного і державного ладу, а далі — це крайній еґоїст, якого життя в рамах його релігійного світогляду найвищий закон, його ціль і мета.

Балакав з захватом, як би викладав перед численною авдиторією. Належав до тих, що не легковажать собі нікого. А ще тим більш почував велич свого завдання, що мав перед собою людину, яка станула на роздоріжжі.

— А другий тип, — мовить далі, — це тип людини революціонера, людини, що, ніколи не вдоволена тим, до чого дійшла, завсігди шукає нових цінностей, волить голову покласти, ніж сказати собі: доволі! Він зачи-

нає так, як оце ти. Руйнує старих богів. А в слід за цим шукає за новими. І зачинається його життя-боротьба, що кінця її не бути!

Перша річ: не знайде ніколи відповіди на ті питання, що бентежать його душу. Бо відповіди на таїни життя взагалі нема. Є тільки безупинна погоня за ними. Ціль змагань людини зміняється, як зміняється сила її розуму. Те, що вдовольнило б тебе сьогодня, буде для тебе дрібничкою за рік, два, десять. Розвинеться твій мізок, то обіймеш своїм розумом багато закритих для тебе сьогодня таємниць, але твоя жадоба знання так розгориться, що ти вже її нічим не зможеш наситити.

В погоні за правдою ти затратиш вартість і ціну свого „я“. Не буде для тебе перепон, не буде небезпек для життя, для твого спокою, бо взагалі ти не знатимеш, що таке спокій. Гарячка непевности і жадоба новин підганятиме тебе в-одно далі і далі, в-одно наперед.

І тут зачинає проявлятися людський ґеній.

Над ким запанують всесильно реліґійні питання, той кинеться на шлях фільософії. Чим глибше вдумуватиметься в світові загадки, тим більш вони закриватимуться перед ним. Всю працю свого життя зачинить колись у безсиллі і напише над нею одно велике слово: Ignoro et ignorabo! Але та людина

творами своїми, своєю працею промостить шлях инчим дослідникам, які теж дійдуть до подібного висліду. Та їх труд перетриває віки. Вони перейдуть своїми думками у вічність!

А инчий, котрого не вдовольнятиме державний, чи суспільний устрій, справиться скоро з своїми релігійними сумнівами. Залишить їх осторонь. А всю працю своєї думки поверне на поправу лиха. Вийде з засади, що абсолютного лиха й добра нема; лихо є о стільки, о скільки не схочемо прикласти своїх рук до того, щоб його поправити, а добро — о скільки не поставимо собі метою стреміти до вищого добра. Все його життя — це буде боротьба із лихом і обезцінювання добра, щоб надавати йому в-одно вищу вартість. Це суспільний діяч, політик, реформатор, вічний революціонер.

І так на кожному кроці ти знайдеш поле до праці, знайдеш людей, що так працюють.

Іван пригорнувся до свого вчителя. Він почав говорити таким сердечним голосом:

— Я дуже вдячний вам, пане професор. Мені аж соромно, що я так сильно хитнувся був і що так дуже стратив рівновагу. Але мене захопило непереможною силою те питання про істнування бога, про вічність — і я не міг вирватися з його сітей.

— Бог... Бог... — промовив учитель і за-

думався. — Що тобі на це сказати?.. Люди, бачиш, так обезцінили бога, що йому самому встидно за себе і за нас. Ти, певно, здивуєшся: „Як це? Бог є?“ Є, кажу, є! Отой наш прегарний світ, що ми на ньому живемо, і що нас з усіх сторін оточує, оце наш бог! Та величня гармонія в світі, та незрозуміла для людського розуму сила, що держить усі світи в гармонійному співжитті, оце наш Великий, Всесильний, Незбагнутий нами Бог! Як день, так ніч, роки цілі, ціла вічність пливе спокійно, гармонійно із невблаганою конечністю — пливе і не спиняється...

Що кажу?.. Перечу сам собі! Вибачай... Упоєний, бачиш, красою вечора, задивлений у ті міліярди звізд, я попав у ту саму помилку, проти якої тебе хотів би вберегти.

От, бачиш, де початок всякої релігійної системи? Поезія природи заставляє людей творити собі бога і приспособлювати до тої позірної гармонії та спокою того свого бога. А прийде розум і каже, що нема спокою, нема мертвоти в житті. Є вічня творча сила. Є безупинна переміна матерії. Є творення світів, є безупинне творче змагання.

А людина? Це ж такий самий світ для себе, як всякий инчий твір природи. З усіми своїми думками, змаганнями, пристрастями, жадобами, з усіми недомаганнями й болями своїми, з усією залежністю від обставин.

Людина — бог для себе.

І сама рішає, чи бог той має стати Великою, Всесильною, Творчою Силою, чи має стати нікчемним камяним, або глиняним ідолом!

Нічого лекшого, як стати покланятися собі, своєму ідолові!

Мізерний еґоїст, що бога шукає на небесіх, а в душі покланяється глиняному ідолові спокою й вигоди, найбільш пожалування гідне єство!

Той тільки має право називати себе людиною, хто свої діла міряє у ввесь ріст своїх буйних думок, а своїм замірам і стремлінням не ставить межі. Хто сам себе затрачує у змаганнях в хосен усього світу. Він повна людина, він Бог собі! Кожний його крок, кожне його діло — завдаток вічности! Його слабкий орґанізм знидіє помалу, його дух вічно житиме в його ділах.

Ішли, мов два сердечні други. Іван, заслуханий в слова учителя, хоч дещо й слабо розумів, пізнав вагу великої переміни, яка доконалася в його душі за останні дні.

В одному впевнився: коли б не мав відваги остоятися в душевній боротьбі — він був би нікчемним боягузом. Це так глибоко запало йому в душу, що від тої хвилі божевільна думка про самовбійство не приходила йому вже ніколи до голови.

Вступив у дальше життя з постановою,

що працюватиме, доки не дійде до якоїсь розвязки питань, які потрясли його душу так сильно під цю пору.

І дійшов?

Збагнув усю глибінь порушених питань, але від розвязки їх не був ніколи так далеко, як сьогодня.

*

Іван попав у стан повного притуплення всіх своїх нервів. Мізок перестав працювати: він скорився тій бистрій хвилі вражінь, які спливали на нього із зовні, але не відповідав на них. Навіть не записував їх. Приймав їх несвідомо до свого відома. А може тільки перелітали через його душу, лишаючи її незачепленою... Коли в одній хвилині впіймав себе на такому отупінні думки, не знав, що діялося довкола нього за ввесь той час.

Чув співи-плачі псальмів і вони були для нього зовсім нові. Чи довго їх слухає? Чи це по довгій мовчанці вперше обізвалися нараз оба крилоси? Бачить загальну метушню. Дивну, незрозумілу. І враз починає розуміти свою неприродну ролю серед цього оточення. Оце ввесь храм захитався. Падає в своїх основах. І знов здвигається. І знов потрясається. А тому рухові товаришать глибокі стогони-зітхання. Розбільні згуки добу-

ваються з усіх сторін. Роїться від хрестів. І велика маса розжалобленого народа клониться, неначе лан збіжжя, повалений вихром, стелиться ід землі, товче головами об камяний поміст, цілує куряву на ньому у великому розкаянні своєї душі, а гробовий голос прошиває повітря...

...Протерпів ти за нас страсти,
Ісусе Христе, сине божий,
Помилуй, помилуй, помилуй нас!

Цей спів приводить його до памяти. Бачить, що він один серед цього натовпу вірних стоїть як закамянілий. Ні хреститься, ні поклонів не бє, ні устами не ворухне. Його лице червоніє ненадійно, найбільш через те, що він так дуже відчужений від свого оточення. Чує, що йому тут не бути серед вірних. Не стояти йому неповорушно тоді, коли увесь народ кається в гріхах і в каятті своєму падає ниць до землі. Коли б знайшлася така щира душа її рушила його з місця, вивела його з храму бога — він висловив би їй на дні своєї душі глибоку подяку. Бо сам він не всилі покинути цей храм.

Щось тепле, сердечне защеміло в його душі. Такий жаль здавив йому серце, що сльози підступають йому до горла. Ось-ось і приснуть йому з очей. Від чого цей біль?...

Починає його розуміти. Жалко йому втрати того невинного почування, яке до сліз доводить людину, що кається своїх гріхів. Жалко йому втрати тої простоти, того первісного стану душі, що то, слаба сама в собі, опертись мусить об маєстат божества. І опертись може в почутті гріхів своїх. Хотів би за Вишенським сказати у розкаянні:

Хрест — одна моя надія!

Не може!... Не має права... Не має потреби. Станув сам один на світі. Позбувся всякої опори. І не каявся того ніколи. Але тепер, у ту пору пригноблення душі, безмежний біль здавив йому серце, що він такий одинокий, що він такий безпомічний. Може вперше в житті він почув свою повну безсилість і враз побачив, що ні звідки допомоги йому не ждати, що ніяка сила не скріпить приниженої його душі.

І в одну мить нагадав собі свою коротку розмову з батьком, прохання матері, прохання, якому відмовити дитина не сміє.

„Мені полекшає...“ почулось йому німе слово конаючої матері.

Вона лежить і жде на вислід свого прохання й молиться... з очима піднесеними догори, вдивлена у маєстат свого бога, молиться, щоб бог вислухав її прохання. Щоб синові її, її Іванкові, дав силу станути перед його лицем; в думках своїх угадує, чи він,

Іван, не стоїть тепер, як раз у цій хвилині при сповідальниці і не розмовляє з її богом. Коли б у неї певність того, вона уже б почула себе дужчою, здоровіщою. На жаль, тієї певности у неї нема. Є инча, дуже страшна для неї, певність, що її син, її Іван, не зробить цього. Не всилі вже цього зробити.

Як вона мусить страждати в цих хвилях довгого дожидання! Нетерпеливости, непевности!...

Іван схилив голову до лавки, закрив очі й ударив чолом об лавку. У голові так йому закрутилося, що був би впав, коли б не оперся. Що він тут вдіє, що він помогти всилі! Здавалось би йому, що нема такої ціни, якої не заплатив би, щоб рятувати життя своєї матері.

А ось не так. Ось і знайшлася і то дуже дорога. Він без вагання зробив би все, коли б це в його силі.

Аж ось жахнувся.

Але є одно в його силі, може сказати матері: я не зробив цього! Не він їй скаже, ніхто їй не скаже. Але коли вернуться додому, коли мати допитуватись стане своїми глибокими очима, і він, і батько — мовчатимуть. І побачить, як та німа їх мовчанка прибє матір. Як сльозами зайдуть її очі і вона поверне їх до стелі й піддасться неублаганій конечности. Одна була ще в неї надія —

і та завела її. Тепер немає вже для неї порятунку. Буде ждати того, що їй судилося. А невблагана дійсність визволить її від довгих страждань, від страшного її терпіння.

Опертий головою об лавку, з заплющеними очима, Іван втратив свідомість, де він. Опинився душею в кімнаті недужої матері. Ось вона лежить у ліжку, а він і батько сидять мовчки біля неї. Годинник цокає на стіні, а за кожним рухом свого маятника забірає віддих і життя недужої. Страшна картина. Безпросвітня і безпорадна дійсність.

Чим більш вдивляється в ту картину, тим більший біль здавлює його душу. Насилу одривається від того привиду, підводить голову, роззирається довкола. Бачить на собі сумний погляд батька. Не молиться старенький, тільки дивиться на нього, а сухі його очі плачуть. Видержав на собі той погляд — не видержав його німого запиту. Батько не одриває від нього своїх очей.

Нарешті чує притишений голос батька:

— Підемо?

А хоч це слово шепотом вимовлене — ударило його, мов важкий обух по голові. Батько вже втратив усю надію. Іван неначе б не розумів. Питає:

— Що тато мовлять?

— Підемо додому? — повторив батько на цей раз уже зовсім спокійно.

Але той його спокій був виразом безмежної роспуки. Іван мовить:

— Ще хвилинку...

Іде, звертається направо, і наближається ід священикові, який, якраз, скінчив когось сповідати. Чує на собі погляд батька. Бачить звернені на себе очі всього храму. Має враження, що западається під землю. Прикляк на оба коліна, оперся головою об старечі ноги сивого, як голуб, священика і — мовчить. Не відповідає на запити сповідника. Чує як підступають йому сльози до горла, вибухає давленим риданням...

*

Минуло скілька тижнів. Невблагана конечність зробила своє. Іван мусів перейти всі терпіння конання дорогої матері. Пережив ту одну найстрашніщу в його житті хвилю, коли прилетів до нього брат і, доки промовив яке слово, вибухнув невтишимим риданням. Він зрозумів усе. Не питався. Не було між ними ні слова розмови. Загорнувся й пішов хиткою ходою до дому родичів. Перейшов усю скалю почувань-бездонного болю власної душі, жалів-плачів сивого батька, спазматичних вибухів ридань усієї семї. Втихомирюючи то цих, то тих, — сам закамянів.

Заховав свій біль на дні душі й тільки прислухувався, де зривається новий вибух стогонів, плачів, ішов і лагодив, заспокоював, утихомирював. Снувався, як сновида, по всіх закутинах хати й про те тільки дбав, щоб не безпокоїти глибокого сну матері.

Прийшов нарешті час прощання. Ще один погляд і цей дорогий образ закриється перед їх очима на віки. Чують усі, як якісь немилосердні руки відривають їх од домовини, а вони: Іван і батько і всі діти вчепилися з усієї сили країв домовини і потопають у невтишимих риданнях. Чують, що оце на віки закривається перед ними те дороге єство, що за все своє життя їх гріло, що вязало їх в одну родину теплом свого серця. Віко домовини зависло над їх головами, кріпшає ридання; вони, мов підкошені, клоняться кожне в инчий бік.

А тепер похороння дружина завернула до церкви.

Іван закамянів. Стоїть на місці й вслухується в розбільні згуки похоронного обряду: в його ухах не втихає голос прощальної пісні:

...Вічная память...

Зненацька його зір падає на те місце, де перед скількома тижнями припав до колін старенького сповідника.

Вся та подія відживає наново. Чує, як він попав у нервовий плач, як висказав сповому панотцеві всю свою журбу, якою наболіла його душа; немов би це було сьогодня — чує заспокоювання сповідника.

Дивна це була сповідь.

Він і не відчував найменчої потреби сповідатися і відчував велику конечність сповіди. Не міг висловити її сповідникові. З уриваних слів, перебиваних сльозами, старець відтворив собі картину стану його духа. Лишив звичайну форму сповіди на боці — не тямив навіть, чи була між ними бесіда про розгрішення... Іван признався, що тут йому не місце, що він пірвав усі звязки з католицькою церквою. Не прийшов сповідатися з гріхів, не прийшов опрощення прохати. Молитися забув. Прийшов тут, не як грішник до священика, але як людина до людини. Прийшов розкрити йому біль своєго серця і прохати у нього допомоги. Як дуже нещасливим він почуває себе, що затратив себе з молодечих дитячих років. Затратив невинну свою віру, що йому мати в душу вщіпила. І тепер вона бажала знайти відгук своєї праці над його душею — а то, на жаль, пропало. Але є вищі обовязки в житті людини. Є такі зобовязання, перед якими мусить замовкнути власний наш світогляд, мусить скоритися виконанню тих зобовязань. Він усе, чим є,

і що має — завдячує своїй матері. Не сміє відкинути її прохання.

— Простіть, отче, що прихожу до вас такий, як я є. Не можу кривити душею. Вибачайте, що я непокою вас, але не смів не скоритися найвищому своєму зобовязанню.

А тепер слухав спокійно лагідних слів сповідника:

Він ні раз не дивується, й жалю не чує до нього. Навпаки, він щасливий, що може дати йому пораду. Його завдання велике. Він однаково має слухати покірливої сповіди промахів душі людини, як також виливів невтишимого її болю. Гріх... гріх... сповідь... Чи ж може бути краща сповідь, як оця його? Чи ж треба глибшого покаяння, як те признання жалю за втратою невинної простодушности? Одно йому скаже на розвагу: те, що зробив він для щастя й спокою своєї матері, колись почислиться йому за найкраще діло в його житті. Бо щоб сповідь мала спинити неублагане діло Смерти — годі ждати. Але почуттям щастя встелити дорогу до вічности дорогій матері — це найвищий синівський обовязок.

Ні одним словом не згадав старець про бога, про віру, про спасення душі. Зрозумів вагу хвилі і достроївся до висоти свого завдання.

Його слова спливали, як цілюща вода, на душу Івана. Він слухав, слухав, доки не втихомирив вповні свого болю. Відійшов зовсім спокійний.

Чи буде мати ще хоч раз у житті нагоду почути такі теплі, такі щирі, лагідні слова заспокоювання?

У ПІТЬМІ НОЧИ.

Блідий півсумерк продирається крізь шиби вікон до кімнати, мерехтить у повітрі, бореться з останками денного світла. Раз-у-раз сунуть нові його верстви знадвору, діляться на дві части: одна становиться на горішнє становище, укладається до спочинку під стелею, одна вкриває долівку й там розміщується вигідно на цілонічне панування.

І тут і там втихає вже боротьба, і тільки грубі важкі верстви пітьми дихають поважним, отяжілим сном, сном безжурним спокійним...

Не спить іще середина кімнати. Заколот, хвилювання, колотнеча не вгавають там. Хвилі-боввани пітьми, що товпляться із щораз то більшою силою, в щораз то більших масах, ведуть іще завзяту боротьбу з останками дня, боротьбу роспучну, з нерівними силами.

Вони припізнилися. Останні влетіли в кімнату, а вдосвіта перші покинуть її, перші зроблять місце сьогодняшньому своєму ворогові... Швидче, швидче покінчити з ним, прогнати, знищити, здавити...

І чути шум крил обох борців... зразу

прискорений, грізний, гострий... а далі поважний, тяжкий, глухий... нарешті все втихає, німіє... І вже тільки здавлений блідий шепіт, що хвилює хмаркою по всіх верствах нічного пана, по сусідніх верствах пітьми.

І тихо, і глухо, і німо...

І чує Степан, як новий гість присів і його, чує, як приляг своїм важким тілом його ноги, руки, груди, чує, як спустився йому на лице, на очі. Ті очі, що инчим разом боронилися проти такого нападу, байдужі сьогодня на все. Не заслонюються повіками, але навпаки пронизують глуху пітьму, всверлюються в неї, шукають у ній заспокоєння.

У кутику, в розі кімнати, зарисовується легенько у пітьмі чорна постать... бліда, жовта на лиці, далі виринає з цієї пітьми, як бліда хмарка з голубих безкраїх просторів неба... наближається...

Ганна!..

У мізку родиться одно-одніське слівце — Ганна...

Розпливається в тисячні течії, рветься до очей — і сльоза починає на них мерехтіти... зразу дрібонька, як атом... ростеросте... наливається кровю серця, покривається білим невинним серпанком любови... Не всилі дивитися на Ганну, не всилі знести її вигляду... кап... Скотилася по завмерлому лиці, заховалася в сивих сплетах бороди...

А струйки не спиняються. Пливуть далі. Пливуть нервами до рук, до ніг. Степан схоплюється із ліжка, сідає на ньому. Ноги спадають безсило на поміст. Повертає очі туди, звідки виринув привид...

Немає нічого.

І стогін глибокий вилітає з грудей, глухий, придавлений. Голова повисає на грудях, повисає безнадійно.

Знову ліг на ліжко.

Його уха вразила німа тиша, що залягла кімнату. Вслухується в неї, чи не долетить до нього слабий віддих із сусіднього ліжка. Уриваний, нездоровий... Прислухається, було, до нього, й думка з голови не сходить:

Чи довго ще?..

А сьогодня?..

Іще раз почути той сухітничий віддих, іще раз відчути, як його теплі струйки злітають із грудей слабких, розпливаються у повітрі, сідають на його уста, цілують їх, пестяться із ними... іще раз...

Даремно...

Тепер він цілує холодну землю, мертву... і сам завмірає на ній. Зморозить вона його крила, зітне кров бліду...

Чує, як починає щось ворушитися в пітьмі. Чи далекий клекіт гірського потока, чи шум столітніх смерек?... Німий зразу гамір

росте, побільшується, набірає сили, строїться в голос —

Ганни?..

Так, так... це її... її голос...

Який милий, який приємний, який ніжний...

— Чи доживемо, тату, тої хвилі, щоб зажити спокійно, безжурно, відпочити по трудах?...

— Чому ж би ні, Ганю?.. Коло дітей склонимо свою стару, збідовану голову...

Мав він право говорити їй таке?

Крізь горло продерлися глухі, беззвучні слова:

— Ні, ні...

Він тільки потішав її.

Стрепенувся на всьому тілі.

З кутка кімнати вирнула знову жіноча постать у чорній сукні, з блідим, мертвим виразом лиця.

Пізнав її відразу.

— Ганю, Ганусю...

А коли привид щез, здавлений плач залунав у кімнаті. Плач, що вирвався хвилями розсатанілої гірської ріки з його серця і, як хвилі до надбережньої скелі, розбивався на піну в устах старця, летів на крилах піни крізь пітьму ночи аж там за місто, на могилку його Ганни, на свіжу могилку...

*

Затихло в хаті. Починає заспокоюватися в Степановій душі.

Спокій розливається в його серці. Біблійний спокій, що родить його віра в вищу силу, в таємничу руку, яка править людською долею.

І в мізку панує спокій. Тільки одніська думка заблукалася в таємничі комірчини, пронизується з однієї в другу, ворушить, занепокоює всі нерви:

Чи довго ще?..

Чи довго ще жити йому без неї?..

А серце старече, що ледви вже бється, все шепче та шепче:

Не довго... не довго...

1898—1918.

ЗМІСТ

Стор.

На порозі життя 5
Невідоме 14
У родичів 22
Під своєю стріхою 34
Батьківщина 46
Хмари нависли 58
Дні весни Івана Білинського 72
Ударив грім 91
Перед кладкою 104
Дні журби 118
На авдієнції 132
Перед відїздом 150
Тихі згуки 161
У хвилину зневірря 194
Таємниця Іванової душі 229
У пітьмі ночи 277

BINDING SECT. NOV 10 1966

PG
3948
K77B8

Krushel'nyts'kyĭ, Antin
Budennyĭ khlib

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY